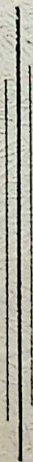

काव्यसिद्धान्तकौमुदी

(काव्याङ्ग-विवेकः, छन्दोविचारश्च)

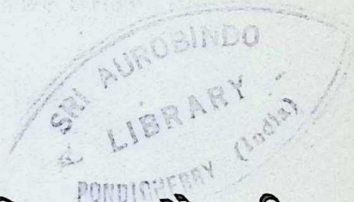
बनेश्वर पाठक : एम० ए०

(संस्कृत-हिन्दी), व्याकरण-साहित्याचार्य

प्राध्यापक : -सेंट जेवियर्स कॉलेज, राँची ।

श्रीः

काव्यसिद्धान्तकौमुदी

(काव्याङ्ग-विवेकः, छन्दोविचारश्च)

वनेश्वर पाठकः

एम० ए० (संस्कृत-हिन्दी), व्याकरण-साहित्याचार्यः

प्राध्यापक :—सेंट जेवियर्स कॉलेज, राँची ।

मूल्यं रुप्यकत्रयम्

सर्वेऽधिकाराः लेखकाधीनाः ।

Sai 73-089

मुद्रक · बागला प्रेस, राँची—६७

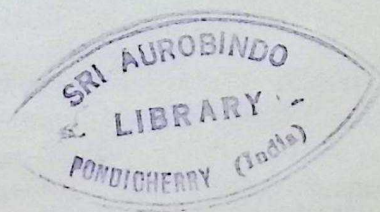
प्राप्तिस्थानम्

(१) प्रो० बी पाठक
इगू रोड, पहाड़ीसाइड
राँची

(२) बागला प्रेस
मेन रोड
राँची

विविधविद्याविद्योत्तितान्तःकरणानां एम० ए० (द्वय),
व्याकरणाचार्य, विद्यावाचस्पतीत्याद्यनेकोपाधधारिणां
श्रीकामेश्वरसिंहदरभंगासंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
कुलसचिवानां श्रीदिनेशप्रसादपाण्डेयानां
करकमलेषु समर्पयति

तेषामेव सस्नेहाशीर्वचसा कार्येऽस्मिन् प्रवृत्तो विनीतो लेखकः ।

प्राक्-कथनम्

भारतीयवाङ्मये काव्याङ्गविवेचनस्य परम्पराः प्रचीनाः । एतद्विषयकं शास्त्रं क्रमेण अलंकारशास्त्र (क्रियाकल्प)-काव्यशास्त्र-साहित्यशास्त्रेतिनाम्ना प्रसिद्धिमगादिति भारतीवाङ्मयस्येतिहास-तोऽथवा क्रमेणोपलब्धानां काव्यालंकार-काव्यादर्शालंकारसारसंग्रह-काव्यालंकारसूत्र-काव्यमीमांसा-काव्यकौतुक-काव्यप्रकाश-साहित्य-दर्पणेति प्राचीनग्रन्थानां नामक्रमेणाप्यवगम्यते । मुकुल-प्रतिहारेन्दु-राज-राजशेखरप्रभृतिभिस्तु काव्यशास्त्रस्य (काव्यविज्ञानस्य) नाम साहित्यविद्येत्यभिधायि ।

प्रथमतो दृश्यकाव्यस्य श्रव्यकाव्यस्य च विवेचनं पृथक् पृथगा-सीदिति तत्तद्विषयकस्वतन्त्रग्रन्थानामवलोकनेन प्रतीयते । पश्चात्, साहित्यशब्दे या व्यापकता सा काव्यशब्दे नास्तीति विचार्य तथा काव्यविमर्शकग्रन्थेषु दृश्यकाव्यविवेचनस्याल्पतामभिलक्ष्य विश्व-नाथेन काव्यस्य विविधाङ्गानां विवेचकः स्वकीयो ग्रन्थः साहित्य-दर्पणेतिनाम्नाऽभिहितस्तथा तस्मिन् दृश्यकाव्यविवरणमपि सन्निवे-शितम् ।

साहित्यशास्त्रस्येतिहासे समये-समयेऽलंकारसम्प्रदायः, रीति-सम्प्रदायः, वक्रोक्तिसम्प्रदायः, ध्वनिसम्प्रदायः, रससम्प्रदाय इतिविभिन्नसम्प्रदायाः (सिद्धान्ताः, वादाः) प्रचलिता अभवन् । अलंकाराणां प्राधान्यकालेऽलंकारवादिभिर्भामहदण्डयुद्धटवामन-प्रभृतिभिः 'काव्येऽलंकारा एव प्रधानम्' 'काव्यं ग्राह्यमलंकारात्' इति सिद्धान्तितम् । रीतिवादी वामनस्तु 'रीतिरात्माकाव्यस्य' इत्युद्धोषित-

वान् । वक्रोक्तिजीवितकारेण कुन्तकेन तु 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' इति स्थिरीकृतम् । ध्वनिसिद्धान्तप्रवर्त्तकेनानन्दवर्द्धनेन 'काव्य-स्यात्माध्वनिरिति ध्वनितम् । काव्यशास्त्रस्येतिहासे इयं महती घटनाऽऽसीत् । रसवादिनां विश्वनाथजगन्नाथप्रभृतीनान्तु 'रसः काव्यस्यात्मेति सम्मतम् ।

यद्यपि काव्यशास्त्रस्यानुशीलनेन ज्ञायते यत् काव्यशास्त्रस्य क्रमबद्धेतिहासो भामहादयवा भरतमुनेः प्रारभते, तथापि काव्य विज्ञानस्यारम्भकर्तारः प्राचीनवैयाकरणा एवेत्यालोचकानामभिमतम् । अत एवानन्दवर्द्धनेन ध्वन्यालोके 'यो बुधैः कथितः' तथा 'प्रथमे हि विद्वान्सो वैयाकरणा व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम्' इति वदता स्पष्टमुद्धोषितंयत् काव्यशास्त्रस्य विस्तृतविवेचनकर्तारः प्राचीनवैयाकरणा एव । काव्यशास्त्रे व्यञ्जनासिद्धान्तः, य आलंकारिकैः विशेषात् समाहृतः, वैयाकरणानां स्फोटसिद्धान्तस्यैवापररूपम् । आनन्दवर्द्धन-स्याभिमतमिदं समर्थयता मम्मटेनापि स्वकीयकारिकायाः--'इद-मुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिबुधैः कथितः' इत्यस्या वृत्तौ विवृत्तम्--'इदमिति काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोट-रूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । ततस्तन्म-तानुसारिभिरन्यै (आलंकारिकैः) रपि न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्य-व्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य' इति । अत इदं सुस्पष्टं यत् पाणिनि-प्रभृतयः प्राचीनवैयाकरणा एव काव्यशास्त्रस्य प्रवर्त्तकाः । महाशब्द-शास्त्री महर्षिपाणिनिर्महाकविरप्यासीदिति सुविदितवेमेतिहासविदाम्-

“नमः पाणिनये तस्मै यस्मादाविरभूदिह ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनुजाम्बवतीजयम् ॥”

(राजशेखरः, सूक्तिमुक्तावली-पृ० ४२)

परन्तु रसालंकारादिकाव्यतत्त्वानां विवेचकः प्राचीनतमोपलब्ध-ग्रन्थो भरतस्य नाट्यशास्त्रमेव, अतः काव्यशास्त्रस्य परम्परा भरतादेव

प्रचलितेति विदुषामभिमतिः । अग्निपुराणं भरतात्पूर्वं स्थापयन्तः
केचन अग्निपुराणत एव काव्यशास्त्रस्यारम्भं मन्यन्ते ।

क्रमेण प्राप्ताः काव्यशास्त्रीया विशिष्टग्रन्थाः--

भरतस्य नाट्यशास्त्रम्, अग्निपुराणस्य काव्यशास्त्रीयांशः,
भामहस्य काव्यालंकारः, दण्डिनः काव्यादर्शः, उद्भटस्यालंकारसार-
संग्रहः, वामनस्य काव्यालंकारसूत्रम्, रुद्रटस्य काव्यालंकारः, आनन्द-
वर्धनस्य ध्वन्यालोकः, राजशेखरस्य काव्यमीमांसा, मुकुलभट्टस्याभिधा-
वृत्तिमातृका, भट्टतौतस्य काव्यकौतुकम्, भट्टनायकस्य हृदयदर्पणः,
कुन्तकस्य वक्रोक्तिजीवितम् अभिनवगुप्तस्य ध्वन्यालोकलोचनटीका
तथा नाट्यशास्त्रस्य टीकाऽभिनवभारती, धनञ्जयस्य दशरूपकम्,
महिमभट्टस्य व्यक्तिविवेकः, भोजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम्, क्षेमेन्द्र-
स्यौचित्यविचारचर्चा, रुय्यकस्य (रुचकस्य) अलंकारसर्वस्वम्,
वाग्भटस्य वाग्भटालंकारः, हेमचन्द्रस्य काव्यानुशासनम्, जयदेवस्य
चन्द्रालोकः, विद्याधरस्यैकावली, विद्यानाथस्य प्रतापरुद्रयशोभूषणम्,
मम्मटस्य काव्यप्रकाशः, रामचन्द्रस्य नाट्यदर्पणः, शारदातनयस्य
भावप्रकाशनम्, विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणः, भानुदत्तस्य रसमञ्जरी,
रूपगोस्वामिन उज्ज्वलनीलमणिः, केशवमिश्रस्यालंकारशेखरः, अप्पय-
दीक्षितस्य कुवलयानन्दः, पण्डितगजगन्नाथस्य रसगङ्गाधरः ।

एषु ग्रन्थेषु कुत्रचित्केवलं दृश्यकाव्यस्य, कुत्रचित् शब्दशक्तीनाम्,
कचित्केवलमलंकाराणाम्, कुत्रचिन्नायक-नायिकाभेदस्य कचिद् रस-
गुणालंकारादीनाञ्च विस्तृतविवेचनं वर्तते । आचार्याः स्वरुच्यनुसारं
रसगुणालंकारादिषु यं कमपि विषयमवलम्ब्य स्वकीयाप्रतिमवैदुष्येण तं
विशदीकृतवन्तः ।

यद्यपि छन्दःशास्त्रस्य शास्त्रेषु स्वतन्त्रतया गणना । इदं वेदाङ्गमपि
कथ्यते—‘छन्दःपादौतु वेदस्य’, तथापि पद्यरचनायाः छन्दोनियमानु-

शासितत्वेन साहित्यशास्त्रे काव्याङ्गत्वेनास्य विचारः समुचित इति विचार्य ग्रन्थेऽस्मिन् छन्दोविचारः समावेशितः । प्रायः प्रसिद्धछन्द-सामेवात्र लक्षणोदाहरणानि प्रदर्शितानि सन्ति । अस्मिन् छन्दो-विचारे आधारग्रन्थाः--वृत्तरत्नाकरः, छन्दोमञ्जरी तथा श्रुतबोधः ।

संस्कृतसाहित्ये छन्दसां विचारोऽतीव प्राचीनः । सर्वप्रथमं संहिताग्रन्थेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु च छन्दसामांशिकविचारो दृश्यते ।

सूत्रकाले शांखायनश्रौतसूत्र-निदानसूत्र-ऋक्प्रातिशाख्यादि-ग्रन्थानां स्वतन्त्राध्यायेषु छन्दसामुल्लेखो वर्तते । अस्मिन् काले छन्दोविचारः सर्वथा स्वतन्त्रं शास्त्रमभवत् । सम्भवतः पिङ्गले-नास्मिन्नेव काले छन्दःसूत्रस्य रचना कृता । भरतस्य नाट्यशास्त्रे तथाऽग्निपुराणेऽपि छन्दसां विचारो वर्तते । विक्रमादित्यस्य नव-रत्नेषु विख्यातेन वराहमिहिरेणापि बृहत्संहितायां छन्दोविचारः कृतः । आचार्यभामहेनापि छन्दसां चर्चा कृता । दण्डिना 'छन्दो विचितिः, इति ग्रन्थो निर्मितः । कालिदासस्य कृतित्वेन प्रसिद्धः श्रुतबोधः' छन्दसां प्राचीनतमोग्रन्थः प्राप्यत एव । जयदेवस्य जयदेवच्छन्दः, जैनविदुषो जयकीर्तिः 'छन्दोऽनुशासनम्, क्षेमेन्द्रस्य 'सुवृत्ततिलकम्' केदारभट्टस्य 'वृत्तरत्नाकरः' विरहाङ्कस्य 'वृत्तजाति-समुच्चयः,' हेमचन्द्रस्य 'छन्दोऽनुशासनम्, अज्ञातस्य कस्यचन 'छन्दो-रत्नमञ्जूषा,' गङ्गादासस्य छन्दोमञ्जरी' इत्यादिछन्दोग्रन्था उपलब्धाः सन्ति ।

सत्स्वेतादृशेषु महामहनीयग्रन्थरत्नेषु ममायं लघुप्रयासः केवलं परिचयस्थैर्यगुणनिकैव । दुर्गमम् अपारं च काव्यशास्त्रपागावारं प्रविविक्षूणां प्रवेशः सुगमः विषय-परिचयश्चान्तायासः स्यादिति मनसि निधाय ग्रन्थोऽयं प्रथितो मया । अत्र याः काश्चन त्रुटयस्ता एव मम, अन्यत् सर्वं प्राचीनाचार्याणां कवीनाञ्च । अस्याः कृतेरुप-योगितायां तेषां कवीनामाचार्याणाञ्च गौरवम् येषां पद्यान्यत्रोदाहरण-त्वेनोद्धृतानि तथा येषां विचाराः अत्र सिद्धान्तत्वेन सन्निवेशिताः,

अनुपयोगितायान्तु ममाक्षमता सिद्धैव । अस्तु, काव्यशास्त्रप्रवेशाय
काव्यसिद्धान्तकौमुदीयं क्षमाशालिधियां सुधियां सौहार्देन सुगमो
मार्गो भविष्यतीत्याशा ।

अन्ते, येषां ग्रन्थेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य मया ग्रन्थोऽयं वपुरापित-
स्ते यशस्विन आचार्याः कवयश्च मम सादरमभिवन्द्याः । तान् प्रति कृत-
ज्ञताज्ञापनन्तु धृष्टतैव । अस्मिन् प्रयासे 'पुराणमित्येव न साधु सर्वम्'
इत्यस्य सबलसमर्थकस्य सुहृद्वरप्राध्यापकहरिशङ्करत्रिपाठिनः
सत्प्रेरणाऽविस्मरणीया । ग्रन्थस्यास्य पाण्डुलिप्यवलोकने यथास्थानं
सत्परामर्शप्रदाने च यादृशी तत्परताऽभिरुचिश्च प्रदर्शिता मदभिन्नहृदा
सुहृदा रांचीस्थराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयीयसंस्कृतसाहित्यविभा-
गाध्यक्षेण कविवरश्रीरङ्गेश्वरनाथमिश्रमधुरेशेन, तस्य लेखकोऽयं
सदाऽऽभारी । यस्योत्साहमयी वाणी माम् अस्य प्रणयने प्रावर्त्तयत्
बन्धुवरः स प्रा० आद्याचरण भ्माः अतिशयं धन्यवादाहः । अस्मिन्
प्रसङ्गे रांचीस्थ बागलामुद्रणालयस्याध्यक्षः श्री गोवर्धनदास
बागलाः तथा तस्य प्रबन्धकः श्री लक्ष्मीकान्तभाः विशेषतः
साधुवादाहौ, ययोः सहयोगेन ग्रन्थोऽयं प्रकाशमाप्तवान् ।
पुनश्चान्ते, ममेयमर्थ्यना यदत्र ग्रन्थे ममासामर्थ्यात्प्रमादाद्वा,
मुद्रणयन्त्राणांकाठिन्यात् मुद्रकाणामसावधानतया वा याः काश्चन
त्रुटयो दृष्टिपथमागच्छेयुस्ताः कृपया क्षमापथमानेयाः स्युर्भवद्भिर्विद्व-
द्भिरिति शम् ।

वि० सम्बत् २०२४ ।

रामनवमी ।

विनीतो लेखकः ।

विषय-सूची

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्राक्कथनम्	...	अनुमितिवादः	... २६
(प्रथमः प्रकाशः)		भुक्तिवादः	... २७
काव्य-प्रयोजनम्	... १	अभिव्यक्तिवादः	... २८
काव्य-हेतुः	... ३	विभावाः	... ३०
काव्य-स्वरूपम्	... ४	अनुभावाः	... ३१
काव्य-भेदाः	... ६	व्यभिचारिभावाः	... ३२
(द्वितीयः प्रकाशः)		स्थायिभावाः	... ३३
(शब्द शक्तयः)		रसभेदाः	... ३४
शब्दार्थ-स्वरूपम्	११	रसविरोधः	... ४४
अभिधा	... १२	भावादयः	... ४४
लक्षणा	... १३	(पञ्चमः प्रकाशः)	
व्यञ्जना	... १६	दृश्यकव्य-स्वरूपम्	... ४६
तात्पर्यवृत्तिः	... २०	तद्भेदाः	... ४६
(तृतीयः प्रकाशः)		नाटकलक्षणम्	... ४६
ध्वनिः	... २१	नायक-नायिका-भेदाः	... ४७
ध्वनेर्भेदाः	... २१	नाट्याङ्गानि	... ४८
(चतुर्थः प्रकाशः)		(षष्ठः प्रकाशः)	
रस-स्वरूपम्	... २५	दोष-स्वरूपम्	... ५६
(रस-निष्पत्ति-प्रक्रिया)		पद-दोषाः	... ५६
उत्पत्तिवादः	... २६	पदांश-दोषाः	... ६०
		वाक्य-दोषाः	... ६१
		अर्थ-दोषाः	... ६६
		रस-दोषाः	... ७४

विषयाः

पृष्ठाङ्काः विषयाः

पृष्ठाङ्काः

(सप्तमः प्रकाशः)

गुण-स्वरूपम्	७७
गुण-भेदाः	७७

(अष्टमः प्रकाशः)

रीति-स्वरूपम्	८०
रीति-भेदाः	८०
वृत्तयः	८१

(नवमः प्रकाशः)

अलंकार-स्वरूपम्	८३
गुणालंकारयोर्भेदः	८३
अलंकाराणां वर्गीकरणम्	८४

(शब्दालंकाराः)

अनुप्रासः	८४
यमकम्	८६
श्लेषः	८७
वक्रोक्तिः	८७
पुनरुक्तवदाभासः	८८
चित्रालंकारः	८९

(अर्थालंकाराः)

उपमा	८९
रसनोपमा	९०
मालोपमा	९१
अनन्वयः	९१
उपमेयोपमा	९१

रूपकम्

उत्प्रेक्षा

स्मरणम्

सन्देहः

भ्रान्तिमान्

अपह्नतिः

निश्चयः

अतिशयोक्तिः

प्रतिवस्तूपमा

दृष्टान्तः

निदर्शना

तुल्ययोगिता

दीपकम्

व्यतिरेकः

प्रतीपम्

उल्लेखः

सहोक्तिः

विनांतिः

समासोक्तिः

परिकरः

व्याजोक्तिः

व्याजस्तुतिः

पर्यायोक्तम्

पर्यायः

परिवृत्तिः

परिसंख्या

उत्तरम्

अर्थोपपत्तिः

६२

६३

६४

६५

६६

६७

६८

६९

७०

७१

७२

७३

७४

७५

७६

७७

७८

७९

८०

८१

८२

८३

८४

८५

८६

८७

८८

८९

पृष्ठाङ्कविषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
६ अन्योन्यम्	१०६	विभावना	१२४
६ कारणमाला	११०	विशेषोक्तिः	१२५
६ एकावली	११०	असङ्गतिः	१२५
६ समुच्चयः	१११	विषमम्	१२५
६ समाधिः	१११	विरोधाभासः	१२६
६ प्रत्यनीकम्	१११	व्याघातः	१२७
६ अर्थान्तरन्यासः	११२	रसवदाद्यलंकाराः	१२७
६ काव्यलिङ्गम्	११३	(उभयालंकारः)	
६ अप्रस्तुतप्रशंसा	११३	संस्पृष्टिः	१२६
६ श्लेषः	११५	संकरः	१३०
६ आक्षेपः	११५	(दशमः प्रकाशः)	
६ अथासंबन्धम्	११६	(छन्दो-विचारः)	
६ भाविकम्	११७	छन्दसां परम्परा	१३३
१०० तारः	११७	पिङ्गलः	१३३
१०० सूक्ष्मम्	११७	छन्दः-शब्दार्थः	१३४
१०० सामान्यम्	११८	छन्दसां वर्गीकरणम्	१३५
१०० विशेषः	११८	वैदिकछन्दांसि	१३५
१०० समम्	११६	गुरुलघुविचारः	१३६
१०० विचित्रम्	११६	गणविचारः	१३६
१०३ अधिकम्	१२०	यति-गतिविचारः	१३८
१०३ विकल्पः	१२०	(लौकिकछन्दांसि)	
१०३ मीलितम्	१२०	वार्णिकछन्दांसि	१३६
१०३ तद्गुणः	१२१	(समवृत्तम्)	
१०३ अतद्गुणः	१२१	शशिवदना	१३६
१०३ उदात्तम्	१२२	विद्युन्माला	१३६
१०३ अनुमानम्	१२३	माणविकम्	१४०
१०३ स्वभावोक्तिः	१२३	प्रमाणिका	१४०
		अनुष्टुप्	१४०
		श्लोकः	१४०

विषयाः

पृष्ठाङ्काः विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पथ्यावक्त्रम्	... १४१	पृथ्वी	... १४१
पद्यम्	... १४१	मन्दाक्रान्ता	... १४१
हंसी	१४२	हरिणी	१४१
इन्द्रवज्रा	... १४२	शार्दूलविक्रीडितम्	... १४१
उपेन्द्रवज्रा	१४२	स्रग्धरा	... १४१
उपजातिः	... १४३	(अर्द्धसमवृत्तम्)	
शालिनी	... १४३	अपरवक्त्रम्	... १४१
रथोद्धता	... १४४	पुष्पिताग्रा	... १४१
स्वागता	... १४४	सुन्दरी	... १४१
सुमुखी	... १४४	आख्यानकी	... १४१
दोधकम्	... १४५	विपरीतपूर्वा	... १४१
त्रंशस्थविलम्	... १४५	(विषमवृत्तम्)	
इन्द्र वंशा	... ४४५	उद्गता	... १४१
भुजङ्गप्रयातम्	... १४६	(मात्रावृत्तम्)	
तोटकम्	... १४६	आर्या	... १४१
वैश्वदेवी	... ४६	गीतिः	... १४१
द्रुतविलम्बितम्	... १४७	उपगीतिः	... १४१
प्रमिताक्षरा	... १४७	उद्गीतिः	... १४१
प्रहर्षिणी	... १४८	पथ्या	१४०
वसन्ततिलका	... १४८	वैतालीयम्	... १४१
मालिनी	... १४६	पञ्चटिका	... १४१
पञ्चचामरम्	... १४६		
शिखरिणी	... १५०		

शुद्धि-पत्रम्

शुद्धम्	...	शुद्धम्	पृष्ठाङ्कः
१५ अशुद्धम्	...	शुद्धम्	
१५ मुदिश्यैव	...	मुदिश्यैव	१
१५ प्रवृत्ति	...	प्रवृत्ति	११
धनागमः	...	धनागमः,	२
१५ संस्कार विशेषः	...	संस्कार-विशेषः	४
१५ (व्युत्पत्तिः)	...	(व्युत्पत्तिः)	११
१५ भामह	...	भामहः	११
१५ दिष्टार्थव्यय	...	दिष्टार्थव्यव०	११
१५ क्वापि	...	क्वापि ।	५
वचसा	...	वचसा	६
१५ (साहित्य दर्पणः	...	(साहित्यदर्पणः)	७
तत्र	...	तत्र	११
१५ महाकाव्यं	...	महाकाव्यम्	११
१५ वाच्यचित्रत्यङ्गयं	...	वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं	१०
१५ चतुर्विधः	...	चतुर्विधः	१२
१५ द्वयम्	...	द्रव्यम्	११
१५ तत्र	...	तत्र	१३
१५ स्वभिधाद्यासु	...	स्वभिधाद्यासु	१६
१५ प्रयोजसम्बः	...	प्रयोजनसम्ब०	१७
१५ अभिधामला	...	अभिधामूला	१६
काव्यत्रभेद	...	काव्यभेदः	२१
मिवोत्ससर्ग	...	मिवोत्ससर्ग	२४
एवंमभि	...	एवमभि	२७
ज्ञाननन्तरं	...	ज्ञानानन्तरं	२०

अशुद्धम्	...	शुद्धम्
कार्यरूपः	...	कार्यरूपः
हासः शोकः,	...	हासः, शोकः,
विवधेषु	...	विविधेषु
शृङ्गारहास्यकरुणा०	...	शृङ्गारहास्यकरुण०
विप्रलम्भः	...	विप्रलम्भः
दशामादृशीम्	...	दशामीदृशीम्
जावित	...	जीवित
करुणाविलम्भो	...	करुणविप्रलम्भो
ऽविहित्था०	...	ऽवहित्था०
मशुचि	...	मशुचि
सञ्च्चारिभावा	...	सञ्च्चारिभावाः
सार्धं	...	सार्धं
निराशा	...	निराशो
युष्मद्देहेषु	...	युष्मद्देहेषु
भयस्थायिभावो	...	भयस्थायिभावो
रत्नावल्याम्	...	रत्नावल्याम्
उद्दीपनातनि	...	उद्दीपनानि
उद्धतकृतिको	...	उद्धतप्रकृतिको
आशी० परायणाः	...	आशी० परायणा
अन्तर्जवनिका	...	अन्तर्जवनिका
फलप्रधानो०	...	फलप्रधानो०
हलाह्वानं	...	हलाह्वानं
षष्ठः प्रकाशः	...	षष्ठः प्रकाशः
स्वाङ्गकर्मकाच्च	...	स्वाङ्गकर्मकाच्च
राणाध्वरे	...	रणाध्वरे
आलिङ्गित०	...	आलिङ्गित०
प्रयोजनाभावद०	...	प्रयोजनाभावाद०

अ
वि
अ
सि
द्व
कृ
प
पृ
प
प
अ
स
य
य
ध
रा
स
पु
नि
वि
शृ
श
कृ
कृ
दु
ग
द
प

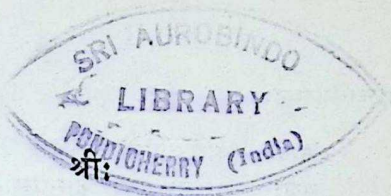
अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठाङ्कः
विशेषतम्	विशेषितम्	६०
अत्र रमस्या०	अत्र रामस्या	६१
सिद्धयै	सिद्ध्यै	६१
द्धयै	द्धयै	६१
कृत्यप्रत्तः	कृत्यप्रत्ययः	६१
पल्लववेलव	पल्लवपेलवः	६१
पूयशब्दा	पूयशब्दो	६१
पद्यार्थष्वेव	पद्याद्यर्थेष्वेव	६२
पवन्ति	पतन्ति	६६
अत्र क्रमेण	अत्र क्रमेण	६६
सन्धौ विश्लेषः	सन्धौ विश्लेषः	६६
या जयश्ची०	या जयश्री०	६७
यया जलद०	यया जगद०	६७
धोगे वारि०	घोरो वारि०	६६
राणितप्रायं	रणितप्रायं	६८
सहचरभिन्नत्वम्	सहचरभिन्नत्वम्	६६
पुनरुक्तत	पुनरुक्तता	७१
नियमो वाच्यः	नियमो वाच्यः	७३
विधेयम्	विधेयम् ।	७३
शृङ्गारसस्य	शृङ्गाररसस्य	७४
शङ्गारे	शृङ्गारे	७५
कृच्छादाक्षेपः	कृच्छादाक्षेपः	७५
कृच्छादाक्षेप्यः	कृच्छादाक्षेप्यः	७५
दुश्चवत्वं	दुःश्रवत्वं	७६
गोष्ठयादा०	गोष्ठ्यादा०	७६
दण्डी	(दण्डी)	८३
पञ्जधाः	पञ्चधा	८५

अशुद्धम्	...	शुद्धम्	पृष्ठाङ्कः
'दमोमोहः'	...	'दमोमोदः'	८६
किं व्रते	...	किं व्रूते	८७
कीदृक्	...	कीदृक्	८८
रूप्यकेनापि	...	रूप्यकेणापि	८९
लङ्घ्यते	...	लङ्घ्यते	९१
धृतिधृति०	...	धृतिधृति०	९०
सदृशानुभावद्	...	सदृशानुभवाद्	९२
निदेशात्	...	निर्देशात्	९५
पौनरुक्तभिया	...	पौनरुक्त्यभिया	९६
चित्तेन	...	चित्ते न	९६
यौवनस्य	...	यौवनस्य	१००
मुपमेयत्वप्रकल्पनम्	...	०मुपमेयत्वप्रकल्पनम् ।	१०१
दन्नेकधो०	...	दन्नेकधो०	१०१
वृक्षाग्रवयवश्च	...	वृक्षाग्रावयवश्च	१०४
प्रकारेणभि०	...	प्रकारेणाभि०	१०५
अत्र एकं	...	यत्र एकं	१०६
न्नरिपुपे	...	न्नरिपुरे	१०६
व्यवच्छेद्यस्य	...	व्यवच्छेद्यस्य	१०८
तथोत्तरस्य	...	यथोत्तरस्य	११०
स्मरमार्गणा	...	स्मरमार्गणा	१११
प्रतिकर्त्त	...	प्रतिकर्त्तुं	१११
कार्यानां	...	कार्यान्तं	११२
विशेषे प्रस्तुतं	...	विशेषे प्रस्तुते	११४
विषयमप्य०	...	विषमप्य	११४
वस्तुना	...	वस्तुनो	११५
मर्मन्तरताया	...	मर्मन्तकताया	११६

पृष्ठाङ्कः	अशुद्धम्	...	शुद्धम्	पृष्ठाङ्कः
८६	अत्र प्रथमाद्धे न	...	अत्र प्रथमाद्धे	११६
८७	रूपे	...	रूपे	११६
८८	प्राप्तुमिष्टं	...	प्राप्तुमिष्टं	११६
८९	कर्तुमशक्यं	...	कर्तुमशक्यं	१२०
९१	धनुःशिरो	...	धनुःशिरो	१२०
९०	स्वमुत्सृज्य गुण	...	स्वमुत्सृज्य गुणं	१२७
९२	तद्रूपानं	...	तद्रूपान	१२७
९५	सम्पर्केऽपि	...	सम्पर्केऽपि	१२२
९६	हंसस्यातद्रूपता	...	हंसस्यातद्रूपता	१२२
९६	प्रस्तुतस्याङ्क	...	प्रस्तुतस्याङ्ग	१२२
१००	विरूपयोः	...	विरूपयोः	१२५
१०१	जातेः जात्याः	...	जातेः जात्या	१२६
१०१	भ्रकुटीतर्जं	...	भ्रकुटीतर्ज	१२८
१०४	पावती	...	पार्वती	१२८
१०५	तद्रूपारोपं	...	तद्रूपारोप	१३१
१०६	कथ्यते	...	कथ्यते	१३४
१०६	वैदिकच्छन्दासि	...	वैदिकच्छन्दांसि	१३५
१०८	ग्रहे वा	...	ग्रहे वा	१३६
११०	ग्रहे	...	'ग्रहे',	१३६
१११	छन्दोमञ्जर	...	छन्दोमञ्जरी	१३८
१११	इन्द्रवज्रा	...	इन्द्रवज्रा	१४२
११२	उपेन्द्रवजाछन्दसोः	...	उपेन्द्रवजाछन्दसोः	१४३
११४	तगणत्रयम्	...	तगणद्वयम्	१४३
११४	चतुर्थसप्तम्	...	चतुर्थ-सप्तम	१४७
११५	दशमाक्षरेषु	...	दशम-द्वादशाक्षरेषु	१४७
११६	(मधुरेशस्य)	...	(मधुरेशस्य)	१४९

(ढ)

अशुद्धम्	..	शुद्धम्	पृष्ठाङ्क
सुधासारस्पत्रि	...	सुधासारस्पधि	१५०
परिणातारुण	..	परिणतारुण	१५४
जगरू	...	जगुरू	१५५
दृश्यते	..	दृश्यते	१५६
तौरधूनां	...	पौरवधूनां	१५७

काव्य-सिद्धान्त-कौमुदी

प्रथमः प्रकाशः

(काव्य-प्रयोजनम्, काव्य-हेतुः, काव्य-स्वरूपम्, काव्यभेदाः)

साहित्यशास्त्रं सकलं यस्मादाविरभूदिह ।
 साहित्यरूपिणं वन्दे पार्वतीपरमेश्वरम् ।
 सन्ति ते सर्वदा वन्द्या वाग्देव्याः समुपासकाः ।
 कवयः कालिदासाद्या आचार्या मम्मटादयः ।
 साहित्यशास्त्रे यत्तल्लब्धं लब्धं व्याकरणे च यत् ।
 यस्मात्तं सादरं नौमि भ्रातरं भुवनेश्वरम् ।

प्रयोजनमुद्दिश्यैव प्रवृत्तिरिति प्रथमं काव्यप्रयोजनमाह
 आचार्यभामहः—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
 करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिबन्धनम् ।

(काव्यालङ्कारः)

सत्काव्यनिर्माणेन धर्मार्थकाममोक्षाणां फलप्राप्तिः सकलासु
 कलासु नैपुण्यं कीर्ति-विस्तारस्तथा आत्मतुष्टिरित्येतत् सर्वं संसिध्यति ।
 'साधुकाव्यनिषेवणम्' इति पाठानुसारं सत्काव्यस्यानुशीलनमुपयु-
 क्तोद्देश्यानां पूर्तिं करोति ।

आचार्यमम्मटः—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिवृत्तये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ।

(काव्यप्रकाशः)

काव्येन यशोलाभः, धनागमः लोकव्यवहारज्ञानम्, अमङ्गलविनाशः तथा सद्यः (काव्यपठनकाल एव) परमानन्दानुभूतिर्भवति । काव्यं हि कान्तेव सरसमनोहारिवचनेन हितकरमुपदेशं प्रददाति ।

उपदेशस्त्रिविधः—प्रभुसंमितः सुहृत्संमितः कान्तासंमितश्च तां विदधमर्माशास्त्रादयः प्रभुसंमितमुपदेशं कुर्वन्ति । राजाज्ञावत् तत्संनिजनानां भयेन प्रवृत्तिर्न तु हृदयेन । पुराणेतिहासादयः सुहृत्संमितकाव्यमुपदेशं ददति । मित्रोपदेशवत् तेषामुपदेशः स्थिरप्रभावजनको न तथा उपेक्षणीयश्च भवति । परन्तु लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविक्रमकाव्यमेतद्विलक्षणं कान्तासंमितमुपदेशं ददाति । तद्धि कान्तेव सरसतापादनेन जनानभिमुखीकृत्य 'रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्' इति सत्पथप्रवर्तनाय प्रेरयति । अतः काव्योपदेशः सर्वग्राह्यो भवति ।

कविराजो विश्वनाथः—

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव..... ।

(साहित्यदर्पणः)

धर्मार्थकाममोक्षेतिपुरुषार्थचतुष्टयस्य फलप्राप्तिः वेदशास्त्रेभ्यः नीरसतया परिणतबुद्धीनामेव जायते, सुकुमारमतीनां तु तथा परमानन्दसन्दोहजनकतया काव्यात् सुखादेव तत्प्राप्तिः सञ्जायते ।

काव्य-हेतुः

आचार्य भामहः

काव्यं तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावतः ।
शब्दाभिधेये विज्ञाय कृत्वा तद्विदुषासनम् ।
विलोक्यान्यनिबन्धाश्च कार्यः काव्यक्रियादरः ।

(काव्यालङ्कारः)

काव्यं सर्वदा सर्वः कर्तुं न क्षमः । तत्तु कदाचित् कस्यचिदेव
प्रतिभाशालिनः स्फुरति । भामहस्यानुसारं प्रतिभा (नवनवोन्मेष-
तश्च गालिनी प्रज्ञा), शब्दार्थयोः स्वरूपज्ञानम्, तज्ज्ञानां विदुषां
तत्संनिधि-लाभः, अन्यकविकृतीनामवलोकनम् अनुसन्धानं वा
संमितकाव्योत्पत्तेः कारणानि सन्ति ।

को न आचार्यदण्डी—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ।

(काव्यादर्शः)

स्वाभाविकी कविप्रतिभा शास्त्रावलोकनात् प्राप्ता व्युत्पत्तिः,
सततकाव्यक्रियाविषयकोऽभ्यासश्चेति काव्यसम्पत्तेः कारणम् ।

आचार्यवामनः—

लोको विद्या प्रकीर्णञ्चेति काव्याङ्गानि ।

(काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः)

लोकः (लोकानुभवः), विद्या (शास्त्रानुशीलनजनिता व्युत्पत्तिः)
तथा प्रकीर्णम् (काव्यानुशीलनं काव्यरचनाभ्यासः काव्यज्ञसेवा
पदयोजनाकौशलं प्रतिभा अवधानञ्च) इति काव्योत्पत्तेः कारणम् ।

आचार्यरुद्रटः—

त्रितयमिदं व्याप्रियते शक्तिव्युत्पत्तिरभ्यासः ।

(काव्यालङ्कार)

शक्तिः (प्रतिभा), व्युत्पत्तिरभ्यासश्चेति त्रितयं काव्योत्पत्ति-
कारणम् ।

आचार्यमम्मटः—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे

(काव्यप्रकाश)

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कार विशेषः, अथवा प्रतिभा-
निपुणता (लोकवृत्तान्तस्य, छन्दो व्याकरणकोशादिशास्त्राणां
महाकविकाव्यानाम्, इतिहासपुराणादीनाञ्चानुशीलनात् सम्पद्यते
(व्युत्पत्तिः), अभ्यासः (काव्यज्ञानामुपदेशेन काव्यरचनायां निरतिशय-
प्रवृत्तिः) इतित्रयः संमिलिता एव हेतुः नतु व्यस्ताः काव्यस्य
हेतवः ।

काव्यस्वरूपम्

आचार्य भामहः—

शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्..... ।

(काव्यालङ्कार)

शब्दार्थयोः साहित्यम् (सहभावेन स्थितिः, एकत्र सम्मिलन-
समावेशश्च) काव्यम् ।

आचार्यदण्डी—

शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ।

(काव्यालङ्कार)

अलौकिकचमत्कारित्वेन सहृदयमनोरमैरर्थैर्विलक्षणीकृतः पद-
बहुः काव्यम् ।

न्यालङ्कार आचार्यमम्मटः—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः कापि
(काव्यप्रकाशः)

दोषरहितौ गुणसहितौ कचिदलङ्कारहीनावपि शब्दार्थौ
व्यम् । अलङ्काराः काव्यशोभाधायकाः । अतः सर्वत्र शब्दार्थौ
लङ्कारौ अपेक्षितौ । कचिदलङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिरिति
व्यप्रकाशव्यलक्षणे 'कापि' पदेन ध्वन्यते । दोषगुणालङ्काराः वक्ष्यन्ते ।

प्रति मम्मटस्येदं काव्यलक्षणं प्राचीनाचार्याणां काव्यलक्षणानां
प्राप्तमननचिन्तनयोः परिणामः । अस्मिन् लक्षणे सर्वेषां सम-
व्यो वृत्तं । भोजराजस्यापि काव्यलक्षणमत्र समन्वितं
निरुतिभाति—

व्यस्ये
'अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ।'

(सरस्वतीकण्ठाभरणम्)

श्वनाथकविराजः—

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ।

(साहित्यदर्पणः)

रसाः शृङ्गारादयो वक्ष्यन्ते । विश्वनाथेन स्वकीयकाव्यलक्षणे
स एव काव्यस्यात्मेति स्पष्टमुद्धोषितम् । इतः पूर्वम् काव्य-
सिद्धान्तस्य प्रथमविवेचकेन अलङ्कारवादिना आचार्यभामहेन
काव्येऽलङ्कारस्य प्राधान्यं प्रदर्शितम्—'काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्'

वामनेन तु 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति प्रतिपादितम् । ध्वनि
वादिनामाचार्याणां मते तु ध्वनिः काव्यस्यात्मेति आनन्दवर्धना वि
चार्येण संकेतितम्—

'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति'..... ।"

(ध्वन्यालोकः)

अग्निपुराणे तु रस एव काव्यस्य जीवितम् इत्युक्तम्—

"वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ।"

महिमभट्टेनाऽप्युक्तम्—काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचित्
विमतिः ।" व्यक्तिविवेकः ।

पण्डितराजजगन्नाथः—

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ।" (रसगङ्गाधरः)
रमणीयः लोकोत्तरचमत्कारपूर्णः ।

काव्य-भेदाः

काव्यस्य सामान्यतो भेदद्वयम्—दृश्यम् तथा श्रव्यम् । दृश्यकव्यम्
नाटकम् अथवा रूपकं कथ्यते । इदमभिनेयं भवति । रङ्गमञ्चे
अभिनयेनैवास्य काव्यस्यानन्दः संपूर्णतया लभ्यते । अवस्थाय
अनुकरणमभिनयः । स चतुर्विधः ।

"आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यो सात्त्विकस्तथा ।"

(साहित्यदर्पणः)

अङ्गेन, वचसा, वेशभूषारचनया, स्तम्भस्वेदादिसात्त्विकभावैश्च
अनुकरणं क्रियते ।

भरतमुनिप्रोक्तं नाटकलक्षणम्—

'अवस्थानुकृतिर्नाट्यम् ।"

नाट्यशास्त्रम्

वर्धना विश्वनाथः—‘तत् रूपारोपापात्तु रूपकम् ।’ (साहित्यदर्पणः
श्रव्यकाव्यम्—श्रव्यं श्रोतव्यमात्रम्’ विश्वनाथः । श्रवणेन पठनेन
वा यस्य काव्यस्य सम्पूर्ण आनन्दः प्राप्यते तत् श्रव्यकाव्यम् । तत्-
पद्यगद्यञ्च मिश्रञ्च त्रिविधं परिकीर्तितम् ।’ भेदत्रयमिदं लेखनशैल्या ।
लोकः

(१) तत्र छन्दोबद्धपदं पद्यम् ।’ पद्यकाव्यं छन्दोबद्धं भवति ।
पद्यकाव्यस्य भेदत्रयम्—महाकाव्यम्, खण्डकाव्यम्, मुक्तकञ्च ।

महाकाव्यम्—‘सर्गबन्धो’ महाकाव्यं इति विश्वनाथः । महाकाव्यं
सर्गैर्विभक्तं भवति । सर्गा अष्टाधिकाः भवन्ति । शृङ्गारवीरशान्त
रसानामन्यतमः प्रधानो भवति । तत्र प्रकृतेश्चित्रणम् तथा वर्णनीय
वस्तुनः साङ्गोपाङ्गवर्णनमावश्यकम् । महाकाव्यस्य नाम कवेः
वर्णनीयवस्तुनः नायकस्य वा नाम्ना भवति । यथा—रघुवंशशिशुपाल-
वधनैषधादि ।
साधरः

खण्डकाव्यम्—महाकाव्यस्य नियमानां सर्वांशतोऽनुसरणं खण्ड-
काव्ये न भवति । अस्य सर्गाणां संख्या स्वल्पा, तथा स्वरूपं लघु
भवति । जीवनस्य कस्यचिन्मनोरमपक्षस्यैव वर्णनमत्र क्रियते ।
काव्यम्

“विश्वनाथः—खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।”
संस्कृते खण्डकाव्यानां रचना स्वल्पा । कविभिरधिकतरं महाकाव्यानि
तथा मुक्तककाव्यान्त्येव रचितानि । स्फुटकाव्यरचनासु क्वचित्
खण्डकाव्यानि दृश्यन्ते । तान्यपि महाकाव्यत्वेनैव कृतानि सन्ति ।
खण्डकाव्येषु पार्श्वभ्युदयनागकुमारचरितयशोधरचरितादीनि विशेषतो
लेख्यानि सन्ति ।
स्थाय

मुक्तकम्—‘पूर्वापरनिरपेक्षेणापि यस्य रसचर्वणा क्रियते
तदेव मुक्तकम्’ आनन्दवर्धनः । पूर्वापरप्रसङ्गज्ञानमन्तरापि
अस्य पद्यानि स्वतोऽर्थबोधक्षमाणि रसभावपेशलानि,
प्राप्तम्

चमत्कारपूर्णानि च भवन्ति । मुक्तकपद्यानि अतिशयं प्रभावोत्पादकानि । आनन्दवर्धनस्य मते 'मुक्तकस्य एक एव श्लोकः प्रबन्धशतायते ।' (ध्वन्यालोकः)

मुक्तककाव्यस्यापि प्रबन्धात्मकमप्रबन्धात्मकमिति भेदद्वयं कर्तुं शक्यते । प्रबन्धात्मकमुक्तकस्य पद्यानि कथासूत्रेण गुम्फितानि भवन्ति । तेषु काचिद् कथाऽन्तर्निहिता भवति । मेघदूतं प्रबन्धात्मकं मुक्तकं कथयितुं शक्यते । अप्रबन्धात्मकमुक्तके काचित् कथा न तिष्ठति । ऋतुसंहारगाथासप्तशत्यार्यासप्तशत्यमरुकशतकादीनि अप्रबन्धात्मकमुक्तककाव्यानि । मुक्तकस्य पद्यानि गेयानि भवन्ति, अतः मुक्तकं गीतिकाव्यमपि कथ्यते । दूतकाव्यानि, शतककाव्यानि, स्तोत्रकाव्यानि च गीतिकाव्यान्येव ।

(२) गद्यकाव्यम्--'वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं तद्भेदास्तु कथादयः ।' गद्यकाव्यस्य रचना छन्दोबद्धा न भवति । तस्य भेदद्वयम्--कथा आख्यायिका च ।

कथा--'कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।' यथा कादम्बर्यादिः । (साहित्यदर्पणः)

आख्यायिका--'आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशानुकीर्तनम् । अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं पद्यं कचित् कचित् ।' यथा--हर्षचरितादिः । (साहित्यदर्पणः)

आख्यानादीनामपि कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावः । "अत्रैवान्तर्भाव्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः । (काव्यादर्शः)

पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयः--आख्यायिकादीनामेवोदाहरणानि ।

(३) मिश्रकाव्यम्--गद्यपद्यमिश्रितं काव्यं मिश्रकाव्यम् । तत्

पूकाव्यमपि कथ्यते । 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।'
(साहित्यदर्पणः)

मिश्रकाव्ये पद्यानां बाहुल्यमतः कादम्बर्यादौ एकद्वित्रिपद्यसत्वेऽपि
तेषां गद्यकाव्यत्वहानिः ।

चम्पूकाव्यस्योदाहरणानि नलचम्पूरामायणचम्पूवादीनि । आचार्य-
स्मटेन काव्यस्य सामान्यतो भेदत्रयमुक्तम्--उत्तमम्, मध्यमम् तथा
वरम् (अधमम्) । भेदनिरूपणमिदम् अर्थदृष्ट्या ।

(१) उत्तमम्-यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं तदुत्तमं काव्यम् ।' इदमुत्तम-
तिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिबुधैः कथितः ।' (काव्यप्रकाशः)

इदं बुधैः 'ध्वनिकाव्यम्' कथ्यते । यथा--

भ्रम धार्मिक ! विश्वस्तः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।
गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना हृत्सिंहेन ॥

पूर्वतु शुनः एव भयमासीत्, इदानीं सिंहोऽप्यत्रागच्छति, अतः
मणं सङ्कटापूर्णमिति निषेधो व्यज्यते ।

(२) मध्यमम्-यत्र व्यङ्ग्यार्थापेक्षया वाच्यार्थे एवाधिकचमत्कार-
तद् गुणीभूतव्यङ्ग्यं मध्यमं काव्यम् ।

'अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु वाच्यतः । काव्यप्रकाशः

यथा-

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहतः ।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं लम्बितः
केनाऽप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ।

अत्र चतुर्थपादे नायको राम एवार्थशक्त्या प्रतीयते । स 'केनापि' इति पदेन वाच्यायमानतयाऽगृह्यः कृत इति व्यङ्ग्यचमत्कारो नष्टः ।

(३) अवरं (अधमम्) काव्यम्—यत्र व्यङ्ग्यार्थस्याभावः केव शब्दे अर्थे वा चमन्कारः तद्व्यङ्ग्यरहितं काव्यम् अवरकाव्यम् अथ चित्रकाव्यं कथ्यते ।

व्यङ्ग्यार्थहीनं काव्यं यत् तत्तु चित्रमिति स्मृतम् ।
तद् द्विविधम्--शब्दचित्रं वाच्यचित्रं द्विविधं तत्प्रकीर्तितम्
मम्मटेनाप्युक्तम्--“शब्दचित्रं वाच्यचित्रव्यङ्ग्यं त्ववरं मतम्”
यत्र वाच्यार्थात् शब्दस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वं तत् शब्दचित्रम्
यत्र शब्दात् वाच्यार्थस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वं तत् वाच्यचित्रम् ।
शब्दचित्रं यथा--कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाधूत्कारवत्कीचक-
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कुजितै
रुद्वेलन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीतसाः
वाच्यचित्रं यथा-- (उत्तररामचरितम्)

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
शोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।

नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ।

अत्र द्वयर्थकशब्दवलेनार्थानुसन्धानमूलकचमत्कारः ।
इति प्रथमः प्रकाशः ।

द्वितीयः प्रकाशः

(शब्द-शक्तयः-अभिधा लक्षणा, व्यञ्जना)

प्रसङ्गप्राप्तत्वात् शब्दार्थयोः स्वरूपमुच्यते--

शब्दस्त्रिविधः--वाचको लाक्षणिको व्यञ्जकश्च ।

‘स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ।’ का० प्र०
शब्दप्रतिपाद्योऽर्थोऽपि त्रिविधः--वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्च । अर्थो
वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः ।” सा० द०

वाच्यार्थस्य बोधकः शब्दो वाचकः, तस्यार्थस्य बोधिका शक्तिः
अभिधा । लक्ष्यार्थस्य बोधकः शब्दो लक्षकः (लाक्षणिकः) तस्यार्थस्य
बोधिका शक्तिः लक्षणा । व्यङ्ग्यार्थस्य बोधकः शब्दो व्यञ्जकः,
तस्य बोधिका शक्तिः व्यञ्जना । इत्थं शब्दास्त्रयः--वाचको लाक्ष-
णिको व्यञ्जकश्च । तेषामर्थाः क्रमेण त्रयः--वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्य-
श्च । तदर्थबोधिकाः शक्तयोऽपि क्रमेण तिस्रः--अभिधा, लक्षणा
व्यञ्जना च ।

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः । सा० द०

इमाः शक्तयो वृत्तिपदेनापि अभिधीयन्ते ।

विशेषः--पदार्थानां समन्वये आकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधिव-
शात् पदार्थेभ्यो भिन्नो वाक्यार्थो निःसरति, स तात्पर्यार्थः तस्य
बोधिका शक्तिः (वृत्तिः) तात्पर्याख्या इति अभिहितान्वयवादिनो

मीमांसकाः मन्यन्ते । तेषां मते उपयुक्तार्थत्रयादन्यस्तात्पर्यार्थः, तत्प्रत्यायिका तात्पर्या ख्यावृत्तिरप्यन्या ।

अन्विताभिधानवादिनां मीमांसकानां मते तु वाक्यार्थो वाच्यार्थ एव नान्य इति वाक्यार्थो ऽप्यभिधयैव बोध्यते । तदर्थं तात्पर्याख्यावृत्तिर्नाङ्गीकरणीया । तात्पर्यार्थोऽपि वाच्यार्थ एव । न कश्चन पृथगर्थः ।

अभिधा

वाचक शब्दस्वरूपम्--

‘साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ।’ का० प्र०

संकेतः ‘अस्मात्शब्दादयमर्थो बोद्धव्यः’ इति । तस्य ज्ञानं व्याकरणादिना भवति । तदुक्तम्--

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ।’

संकेतितोऽर्थः साक्षादेवं स्वाभाविकः । स शब्दस्य स्वाभाविक्या शक्त्या (शक्त्यन्तरसाहाय्यं विनैव) बोध्यते । इयमेव शक्तिः ‘अभिधा’ कथ्यते । सा शब्दस्य अग्रिमा एवं मुख्या शक्तिः । अनया बोध्योऽर्थः वाच्यार्थः साक्षाद् बोध्यत्वेन प्रधानतया मुख्यार्थ इत्यप्यभिधीयते ।

संकेतितोऽर्थश्चतुर्विधः—जातिः, गुणः, क्रिया, द्रव्यञ्च ।

जातिः—गोत्वादिका । गुणः—विशेषाधानहेतुर्वस्तुधर्मः । क्रिया-
पाकादिः । द्रव्यम्—यदृच्छाशब्दाः, एकव्यक्तिवाचिनो हरिहर
हित्थडवित्थादयः ।

लक्षणा

मुख्यार्थवाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्
 अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रिया । का० प्र०
 मुख्यार्थवाधे तद्युक्तो ययाऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।
 रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ।

साहित्यदर्पणः ।

मुख्यार्थस्य ग्रहणे तात्पर्यानुपपत्तौ तदर्थसम्बद्धोऽन्योऽर्थः रूढेः प्रयोज-
 नाद् वा यया प्रतीयते सा शक्तिर्लक्षणा नाम । सा शब्दस्यार्पिता
 शक्तिः, नतु अभिधावत् स्वाभाविकी । लक्षणायां मुख्यार्थस्यवाधः, तेन
 सह सम्बन्धः तथा रूढिः अथवा प्रयोजनमिति वस्तुत्रयमपेक्षितम् ।
 लक्षणाश्रयणे कारणं रूढिः (प्रसिद्धिरथवा प्रयोग-परम्परा), अथवा
 प्रयोजनम् (वक्तुः कश्चनोद्देश्यविशेषः) । एवं लक्षणायाः भेदद्वयम्—

(१) रूढिर्लक्षणा तथा प्रयोजन (वती) लक्षणा ।

रूढिर्लक्षणा यथा—कलिङ्गः साहसिकः । अत्र यदि कलिङ्गशब्दो
 देशविशेषरूपमर्थं बोधयति तर्हि तत्र साहसिकता असंभवा,
 साहसिकतायाश्चेतनधर्मत्वात् । अतः कलिङ्गशब्दो देशविशेषरूपे
 स्वाभिधेयेऽसंभवन् तद्देशवासिनः पुरुषान् लक्षयति । कारणञ्चात्र
 रूढिः (तादृशप्रयोगपरम्परा) एव । सम्बन्धाश्चात्र संयोगः ।

(२) प्रयोजनलक्षणा यथा—गङ्गायां घोषः । अत्र गङ्गाशब्दस्य
 भगीरथरथखातावच्छिन्नप्रवाहरूपार्थस्वीकारे तत्र घोषस्य स्थितिर-
 सम्भवा । अतो गङ्गाशब्दो लक्षणया सामीप्यसम्बन्धसम्बन्धिनं
 तटं बोधयति । हेतुश्चात्र शीतत्वपावनत्वातिशयबोधनरूपं
 प्रयोजनम् । यथा वा—

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे ! सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ।

इयंहि कञ्चिदपकारिणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अतो मुख्या
स्योपकारादेरन्वयानुपपत्तेः वैपरीत्यसम्बन्धेन अपकारादिरूपम्
ज्ञापयति । अपकाराद्यतिशयद्योतनञ्चात्र प्रयोजनम् ।

इत्येवं लक्षणा द्विविधा-रूढिलक्षणा प्रयोजनवती लक्षणा च ।

सा पुनर्द्विविधा-उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा च ।

उपादानलक्षणा यथा स्वसिद्धये पराक्षेपेऽसावुपादानलक्षणार्थ
वाच्यार्थस्यान्वयसिद्धये लक्ष्यार्थस्य बोधने वाच्यार्थस्याप्युपादान
दानादियमुपादानलक्षणा ।

‘कुन्ताः प्रविशन्ति, यष्टयः प्रविशन्ति’ इत्यादौ कुन्तादीनां स्वस्वा
प्रवेशक्रिययाऽन्वयासम्भवात् प्रवेशान्वयार्थं स्वसंयोगिनः पुरुषाक्षणा
आक्षिप्यन्ते । ततः ‘कुन्तधारिणः, यष्टिधारिणः’ इत्यादयो लक्ष्यार्थाः
अत्र च स्वार्थस्यापरित्यागात् इयम् ‘अजहत्स्वार्था’ अपि कथ्यते
‘कदली कदली करभः करभः, कोकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्’ इत्यादावियमे
लक्षणा ।

लक्षणलक्षणा यथा--

अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थं परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वाद्देष्टव्यं लक्षणलक्षणा ।

वाक्यार्थेऽन्वयार्थस्यान्वयसिद्धये मुख्यार्थस्य परित्यागः लक्षणलक्षण
क्षणा । स्वार्थत्यागपूर्वकं परार्थबोधनमुपलक्षणम् । उपलक्षणहेतुत्वादियं स
लक्षणलक्षणा कथ्यते । इयमेव ‘जहत्स्वार्था’ अप्युच्यते । ‘उपकृतं बहुः’
तत्र किमुच्यते, गङ्गायां घोषः, कलिङ्गः साहसिकः, इत्यादावियमे

म् । शृणा । अत्रापकरादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा
म् । त्मानमर्पयन्ति । अपकारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थ-
घः ।

मुख्याः

रूपम्

उपादानलक्षणायां मुख्यार्थस्यापि ग्रहणं भवति, किन्तु लक्षण-
क्षणायां तस्य सर्वथा त्याग इत्येवानयोर्भेदः ।

व ।

लक्षणा पुनर्द्विविधा शुद्धा गौणी च । सादृश्येतरसम्बन्धा शुद्धा ।
सादृश्यसम्बन्धा गौणी । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः ।

शुद्धा लक्षणा—आयुर्घृतम् । अत्र आयुष्कारणं घृतमितिल-
लक्ष्यार्थः । दुग्धाद्यपेक्षया घृतम् आयुर्वृद्धेः कारणमिति विलक्षणकार्य-
प्युपाकरणभावोपस्थितिः प्रयोजनम् ।

यथा वा—राजकीये पुरुषे गच्छति 'राजासौ गच्छति' इति प्रयोगे
स्वयंस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः । 'तक्षासौ ब्राह्मणः', इत्यत्र तात्कर्म्य-
पुरुषलक्षणः सम्बन्धः । उपर्युक्ता लक्षणाया भेदाः शुद्धाया एव ।

ार्थाः

ध्यते

यमे

गौणी लक्षणा—गौर्वाहीकः । अत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या
वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाही-
ार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशय बोधनं प्रयोजनम् । इयञ्च
णयोगाद् 'गौणी' इत्युच्यते ।

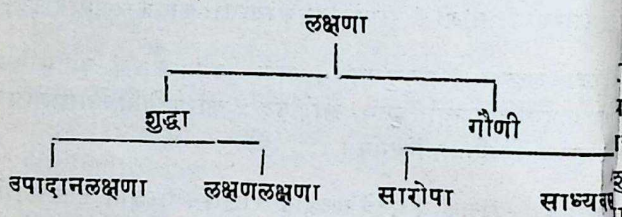
गौणीलक्षणाया भेदद्वयम्—सारोपा साध्यवसाना च ।

सारोपा गौणी लक्षणा—'सारोपाऽन्यातु यत्रोक्तौ विषयी विषय-
तथा ।' यत्र विषयी (आरोप्यमाणः; यस्यारोपः क्रियते) तथा
विषयः (आरोपविषयः आरोपस्याधारः) उभौ शब्दतः प्रतिपाद्येते
सारोपा लक्षणा भवति । यथा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र आरोप्यमाणः
'गौः' एवम् आरोपविषयः 'वाहीकः' उभौ शब्दतः पृथक्-पृथक् प्रति-
पादितौ स्तः ।

साध्यवसाना गौणी लक्षणा--

विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका ।
यत्र विषयिणा (आरोप्यमाणेन) विषयः अन्तः कृतः (निगीर्णः) ।
अर्थात् विषयिणा एव विषयस्य प्रतिपादनं भवति । तत्र साध्यव-
लक्षणा । अस्यां विषयिविषययोरभेदो विविक्षितो भवति ।
'गौरयम्' इति । उदाहरणमिदं मम्मटानुसारम् । वस्तुतस्तु, 'गौर्ज-
इत्येव समीचीनम् ।

एवं लक्षणा षड्विधा--

व्यञ्जना

विरतास्वभिधाद्यासु यथाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥

अभिधायां लक्षणायाञ्च स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा विरतायाः पु-
वृत्त्याऽपरोऽर्थो बोध्यते, सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम । व्यञ्जक-
बोध्योऽर्थः व्यङ्ग्यः । तद्वोधकः शब्दो व्यञ्जकः । शब्दवद्वि-
अर्थान्तरव्यञ्जकः, अतः प्रथमतो व्यञ्जना द्विविधा--शा-
आर्थी च । शाब्दी व्यञ्जना द्विधा--अभिधामूला, लक्षणामूला जधा-

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ।

अभिधामूलाशाब्दी व्यञ्जना यथा--

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाश्रया । सा-

। गोद्याश्च—

र्णः)

ध्यवा

। व

गौर्ज

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ।

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ।’ भर्तृहरिः

यथा—‘सशङ्खचक्रो हरिः, इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिः-विष्णुः ।
 शङ्खचक्रो हरिः’ इति तद्वियोगेन हरिः-विष्णुः । ‘फणहीनो नागः
 यत्र फणवियोगेन नागः-सर्पः । ‘रामलक्ष्मणौ’ इत्यत्र लक्ष्मणसा-
 र्थ्येण रामः-दाशरथिः । ‘रामार्जुनौ’ इत्यत्र विरोधितया रामः-
 शुररामः, अर्जुनः-कार्तवीर्यः सहस्रार्जुनः । अर्थः-प्रयोजनम् ।
 ‘पाणुं भज भविच्छेदे’ इत्यत्र भवच्छेदरूपप्रयोजसम्बन्धेन स्थाणुः
 वः, न तु शास्त्राविहीनो वृक्षः । यथा आज्ञापयति देवः’
 यत्र प्रकरणप्राप्तत्वाद् देवः-भवान् राजा वा । ‘कुपितो मकरध्वजः’
 यत्र मकरध्वजरूपचिह्नविशेषेण मकरध्वजः कामः, न तु समुद्रादिः ।
 यस्य (प्रसिद्धार्थस्य) शब्दस्य संनिधिः (समभिव्याहारः), यथा—
 ‘पुरारिः’ इत्यत्र पुरारिः-शिवः । ‘मधुना मत्तः पिकः’ इत्यत्र
 मज्जदकतायाः सामर्थ्येन मधुर्वसन्तः । ‘पातु वो दयितामुखम्’ अत्र
 वदश्चित्येन मुखम्-सांमुख्यम्, न तु वदनम् । ‘विभाति गगने चन्द्रः’
 यत्र गगनरूपेण देशेन चन्द्रः-शशी, ‘भात्यत्र परमेश्वरः’ इत्यत्र
 जगन्नाथरूपेण देशेन परमेश्वरः-राजा । ‘चित्रभानुर्विभाति’ इत्यत्र
 नरूपकालस्य विवक्षायां चित्रभानुः-सूर्यः । रात्रौ चित्रभानुः-वह्निः ।
 ‘मित्रं भाति’ इत्यत्र मित्रः-सूर्यः । स्वराः-उदात्ता-
 रो वेद एव प्रसिद्धाः, यथा—‘इन्द्रशत्रुर्वद्धस्व’ इत्यादौ । काव्ये
 रो न विशेषप्रतीतिकृत् । भर्तृहरिकृतकारिकायां ‘स्वरादयः’
 यत्र आदिपदेन अभिनयः संकेतोवा गृह्यते ।

इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽपि अनेका
शब्दस्य यत् कचिदर्थान्तरप्रतिपादनं तत्र नाभिधा तस्याः नियमः
न च लक्षणा मुख्यार्थवाधाद्यभावात्, अपितु तत्र अभिधा
व्यञ्जनैव । यथा—

दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं संमीलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विश्वग्वृतो भोगिभिः ।
नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः ।

दुर्गैः परिखादिभिरलङ्घितः प्रतिरोद्धमपारितो विग्रहः संमीलयं
यस्य सः, मनसिजं कामं तेजसा कान्त्या संस्मिलयन् पराक्रमी
प्रोद्यत्-प्रकृष्टाभ्मुदययुक्तं राजकं राजसमूहं लाति वश्यतया गृह्य
सः, गृहीतगरिमा प्राप्तगौरवः, भोगिभिरुपभोगयुक्तैः पुरुषैः वि
सर्वतो वृतः व्याप्तः, क्षत्रेशे क्षत्रियश्रेष्ठे कृतेक्षणो दत्तदृष्टिर्न भ
तत्रापि तुच्छबुद्धिः, गिरिः हिमालयः गुरुः श्वशुरो यस्य स शिव
रुचिमभिलाषं धारयन्, यद्वा गुरौ गम्भीरार्थायां गिरि वाचि
मुत्कृष्टां रुचिं प्रकाशं धारयन्, गां पृथ्वीमाक्रम्य पराक्रमेण स्वी
विभूत्या धनसम्पदा भूषिता तनुर्यस्य स उमावल्लभो राजवि
राजति ।

अयमर्थः प्रथममभिधयैव प्रतिपाद्यते, पश्चादस्य वाक्यस्य
कार्यपदघटितत्वज्ञानाज्जायमानं वक्तृतात्पर्यज्ञानमभिधान्तरग्र
कृतमेवमर्थं बोधयति--दुर्गया पार्वत्या लङ्घितोऽर्धत्वेनात्र
विग्रहः शरीरं यस्य सः, मनसिजं कामं तेजसा तृतीयनयनोत्थ
तिषा संमीलयन् नाशयन्, प्रोद्यन्ती राजकला चन्द्रखण्डं यस्य
गृहीतगरिमा प्राप्तशरीरगौरवः, भोगिभिः सपैः, नक्षत्रेशेन च
कृतमीक्षणं नयनं येन सः, गिरिगुरौ हिमालये, गां वृषभम् आ
आरुह्य, विभूत्या भस्मना भूषितदेह उमावल्लभः शिव इति ।

अनेकान्यस्य भिधः अत्र प्रकरणेनाभिधया उमानाममहादेवीतद्वल्लभभानुदेवनृपति-
रूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभोऽर्थो बोध्यते ।

भिधः लक्षणामूला शाब्दी व्यञ्जना—

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत् प्रयोजनम् ।

यया प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया । सा० द०

यस्य प्रयोजनस्य कृते लक्षणा स्वीक्रियते तत् प्रयोजनं यया वृत्त्या
बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना । यथा—‘गङ्गायांघोषः’ इत्यत्र
वाहरूपार्थबोधनादभिधायाम्, तटरूपार्थबोधनाल्लक्षणायाञ्च विर-
त्त्यायां शीतत्वपावनत्वातिशयरूपं प्रयोजनं लक्षणामूलया व्यञ्जनयैव
पराभतीयते ।

गृह्यैः वि
र्णनं भ
शिव
चि
स्वी
जवि
अर्थी व्यञ्जना—वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च ।
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्सार्थसंभवा ।

सा० द०

वक्तृबोद्धव्यादीनां वैशिष्ट्यात् यया वृत्त्या अर्थस्यार्थान्तर-
प्रतीतिः सा आर्थी व्यञ्जना । बोद्धव्यः—श्रोता, काकुः—ध्वने
विकारः । प्रस्तावः—प्रकरणम् ।

अन्यस्य रम्यं नात्रोत्थस्य न च आ
यथा—‘गतोऽस्तमर्कः’ इत्यत्र वक्त्रादिवैशिष्ट्यादनेकेऽर्थाः प्रती-
यन्ते । यथा वा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः साद्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विगाटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि गुरुषु ।

अत्र 'मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्यः' इति काक
व्यज्यते ।

तात्पर्यवृत्तिः

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे । सा० द०

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमाद् वाक्यार्थरूपस्य पदार्थ
न्वयस्य बोधिका वृत्तिस्तात्पर्याख्या तदर्थश्च तात्पर्यार्थः, तद्बोधकञ्च
वाक्यम् इत्यभिहितान्वयवादिनो मीमांसका मन्यन्ते । वाक्याप्यत्र
वाच्यार्थ एवेति मन्यमानानाम् अन्विताभिधानवादिनां मीमांसकास्तदु-
नये नेयं वृत्तिः ।

इति द्वितीयः प्रकाशः

क्षित

लक्षण

अत्य

तृतीयः प्रकाशः

१० द० काव्यत्रभेदनिरूपणावसरे ध्वनेर्महत्त्वं प्रदर्शितम् । इदानीं
ध्वनिर्विविच्यते । ध्वनिस्तावत्--

पदाथ
धका
काय
सकतदुत्तमं काव्यम् ।
वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् । सा. द.
वाच्यायत्र वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थोऽधिकचमत्कारी तत्र ध्वनिः,
सकतदुत्तमं काव्यम् ।

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ।

ध्वन्यालोकः

ध्वनेर्भेदद्वयम्--लक्षणामूलोऽभिधामूलश्च । तौ क्रमेण अविवा-
क्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति नामभ्यामपि व्यपदिश्येते ।

भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ।

सा. द०

(१) अविवक्षितवाच्यध्वनिः--

यत्र वाच्यं बाधितस्वरूपं तत्र अविवक्षितवाच्यो नाम
लक्षणामूलो ध्वनिः, लक्षणामूलत्वादेवात्र वाच्यस्याविवक्षितत्वात् ।

अविवक्षितवाच्यो ध्वनिर्द्विविधः--अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः,
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च ।

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिद्वैविध्यमृच्छति ।

अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।
अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ।

ध्वन्यालोपर

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः--यत्र स्वयमनुपयुज्यमा यत्र
वाच्यार्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र वाच्यार्थस्यार्थानविव
संक्रमितत्वात् अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः ।
यथा--

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ।

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति । सम्बो
आत्मीयभावाद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः । 'कदली कदली कर
करभः करिराजकरः करिराजकरः' इत्यादौ द्वितीयकदल्या
शब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिलक्ष्य
जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति, जाड्याद्यतिप्रतीते
यश्च व्यङ्ग्यः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो ध्वनिः--

यत्र वाच्यार्थः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन् अर्थान्तरं बोधयति
वाच्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः ।
यथा--

रस
भावसि

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ।

अत्रोपकाराद्यर्था अपकाराद्यर्थेषु परिणमन्ति ।

सा. अपकाराद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः । इयमपकारिणं प्रति विपरीत-
णया कस्यचिदुक्तिः ।

(२) विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः--विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं

यालोपरस्तु सः ।" का. प्र.

ज्यमा यत्र वाच्यं विवक्षितं सत् अन्यपरं (व्यङ्ग्यनिष्ठं) भवति
थानिविवक्षितान्यपरवाच्यो नाम अभिधामलो ध्वनिः, अभि-
मूलत्वादेवात्र वाच्यस्य विवक्षितत्वात् । अत्र वाच्यार्थो स्वरूपं
काशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा--प्रदीपो घटस्य ।
वक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिर्द्विविधः--अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः लक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यश्च । इमौ क्रमेण असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या-
पे कथ्येते ।

म्बो. 'कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ।" का० प्र०

करा. अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः--यत्र व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिक्रमो न लक्ष्यते तत्र
न्या. अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः । पूर्वं वाच्यार्थस्ततो व्यङ्ग्यार्थः । व्यङ्ग्या-
धिलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः । किन्त्वत्रायं क्रमः शीघ्रतावशान्न संलक्ष्यते ।
तिप्रतीतेरयमेव क्रमः । लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः रसभावादिः ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।

भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः । का० प्र०

ते. रसः, भावः, रसाभासः, भावाभासः, भावशान्तिः, भावोदयः,
भावसन्धिः, भावशबलता, इत्यष्टौ अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेर्भेदाः ।

यत्र रसादीनां प्रधानतया स्थितिस्तत्र तेऽलङ्कार्याः । यत्र तेऽ
वाक्यार्थेऽङ्गभूतास्तत्र तेऽलङ्काराः । रसभावादयो वक्ष्यन्ते ।

लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः (संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽध्वनिः) —

यत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेस्तु क्रमः सम्यग् विभाव्यते ।

स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तद्भेदा बहवः स्मृताः ।

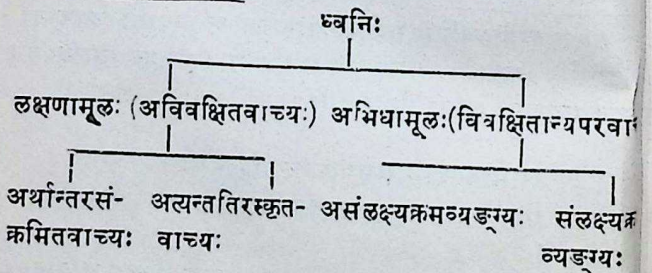
यत्र वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतेः पौर्वापर्यक्रमः रणनानुर
सम्यक् लक्ष्यते तत्र लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः । स मुख्यतो हि
वस्तुध्वनिरलङ्कारध्वनिश्च ।

वस्तुध्वनिर्यथा—

कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्सर्ग ।
अत्र दक्षिणाशब्देन दाक्षिण्यशीलनायिकारूपं वस्तु व्यज्यते ।

अलङ्कारध्वनिर्यथा—‘दुर्गाढङ्घितविग्रहः इत्यादिः । अत्र प्रा
णिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनामनृपतेर्वर्णने’ द्वितीय
सूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसम्बद्धं स्यादेत
मीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तस्मादत्र उमावा
इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

एवं ध्वनिः षड्विधः—

❀ इति तृतीयः प्रकाशः ❀

चतुर्थः प्रकाशः

(रसरूपणम्)

अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेर्भेदाः रसादय उक्ताः । तत्र को
नाम रस इति जिज्ञासायामाह मम्मटः—

“कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाश्रयकाव्ययोः ।
विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ।”

लोके स्थायिनो रत्यादेः यानि कारणानि, कार्याणि तथा
सहकारीणि भवन्ति तानि यदि नाश्रये काव्ये च स्युस्तर्हि
क्रमेण विभावानुभावव्यभिचारिभावसंज्ञां लभन्ते । तैर्वि-
भावाद्यैः प्रकटीकृतः स्थायी भावो रससंज्ञां लभते ।

विश्वनाथः—

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ।

सहृदयानां हृदि वासनात्मतया स्थितो रत्यादिः स्थायी
भावः विभावेन, अनुभावेन तथा सञ्चारिभावेन व्यक्तीकृतः
रसत्वं प्राप्नोति ।

हेमचन्द्रेणापि काव्यानुशासने उक्तम्—

‘विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी - भावो रसः
सर्वमेतद्रसलक्षणं पल्लवितमाचार्यैर्भरतोक्तदिशा । तथा
भरतः—

“विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः ।” नाट्यशास्त्रम्
भरतमुनेरस्य रससूत्रस्य व्याख्यायां साहित्यशास्त्रे चत्वार
वादाः (सिद्धान्ताः) प्रचलिताः सन्ति—भट्टलोल्लटस्योत्पत्ति
वादः, श्री शङ्कुकस्यानुमितिवादः, भट्टनायकस्य भुक्तिवादः
तथा अभिनवगुप्तस्याभिव्यक्तिवादः ।

तत्र भट्टलोल्लटस्योत्पत्तिवादः (अथवाऽऽरोपवादः, —

यथा रज्जौ सर्पस्यारोपेण (आरोपः - अन्यवस्तुनि अन्यवस्तुना
धर्मस्य बुद्धिः) ततः स्वाभाविकं भयमुत्पद्यते तथैव नटेषु
दुष्यन्तशकुन्तलाविषयरतेरभावेऽपि सामाजिकास्तेषु तां रतिमु
मारोप्य स्वयमानन्दमनुभवन्ति । सामाजिकाः (सहृदयाः) भ
नटानामभिनयनैपुण्येन चमत्कृतास्तान् दुष्यन्तादीन् मन्य
माना रसानुभवं कुर्वन्ति । तथाहिविभावैरुत्पन्नः, अनुभावै
प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिः पुष्टिं प्रापितः स्थायिभावः
रसतामेति । विभावा उत्पाद्योत्पादकसम्बन्धेन रसमुत्पादयन्ति,
अनुभावा गम्य-गमकसम्बन्धेन तं प्रत्याययन्ति, व्यभिचारिणः
पोष्य - पोषकसम्बन्धेन तं पोषयन्ति । भट्टलोल्लटस्य
सिद्धान्तोऽयं मीमांसाशास्त्रानुसारी । तस्य मते भरतमु
रससूत्रे ‘संयोग’ शब्दस्यार्थः ‘उत्पाद्योत्पादकसम्बन्धः’, निष्प
त्तेरर्थउत्पत्तिः’ ।

श्रीशङ्कुकस्यानुमितिवादः (अथवाऽनुमानवादः)—

श्रीशङ्कुको भट्टलोल्लटस्यारोपवादस्यासमर्थकः । यस्मिन्
रत्यादयः स्थायिभावाः सन्ति तस्यैव रसास्वादो भवति ।

रसः यन्तादिषूङ्गतानां रत्यादिस्थायिभावानामास्वादः सामा-
 तथा कानामसम्भवः । अतः श्रीशङ्कुकस्याभिप्रायोऽयं यत् सामा-
 का नटेषु दुष्यन्तादिविषयरतेरनुमानं कुर्वन्ति, नत्वारोपम् ।
 श।स्त्रम् यन्तादितोऽभिन्नाननुभवन्तः सामाजिका नटेष्वेव
 चत्वारः यन्तादिविषयरतेरनुमानं कुर्वन्ति । अनुमितिज्ञानमेवेदं सामाजि-
 योत्पत्तिः नानां रसास्वादप्रयोजकम् ।

नत्वाद् तात्पर्यमिदं यत् शिक्षयाऽभ्यासेन च अभिनये तन्मया नटा
 जानन्ति यत् तेऽन्येषामनुकरणं कुर्वन्ति । अभिनयकाले ते
 आत्मानमेव दुष्यन्तादीनवगच्छन्ति तथा दुष्यन्तादीनां
 सम्पूर्णावस्था आत्मनि अनुभवन्ति । एवंमभिनयनैपुण्येन ते
 यवस्तुतोऽत्मनश्चेष्टा इत्थं प्रदर्शयन्ति यत् ताः कृत्रिमा अपि यथार्था
 नटेषु प्रतीयन्ते तथा ताभिरेव सामाजिका नटेषु रत्यादिभावाना-
 रतिरनुमानं कुर्वन्ति एवं रत्यादिभावानां विलक्षणचमत्कारस्य
 दयाः आभादेण ते रसमास्वादयन्ति ।

मन्य- यद्यपि नटा अन्येषामनुकरणं कुर्वन्ति किन्तु शिक्षाऽभ्यास-
 नुभावेन न जानन्ति यत्तैरन्येषामनुकरणं क्रियते । एष
 यभावः नाटकेन ते न जानन्ति यत्तैरन्येषामनुकरणं क्रियते । एष
 दयन्ति, नादात्म्यबोध एव तेषामपि रसास्वादप्रयोजकः ।

गारिणः श्रीशङ्कुकस्य मतमिदं न्यायशास्त्रमनुसरति । तस्य मतेन
 नलटस्य भरतस्य मूलसूत्रे संयोगस्यार्थः 'अनुमाप्यानुमापकसम्बन्धः'
 रतमुने निष्पत्तेरर्थोऽनुमितिः ।

भट्टनायकस्य भुक्तिवादः (अथवा भोगवादः)--

भट्टनायकस्य मतेऽनुमानेनानन्दानुभवस्य कल्पनाऽसङ्गता ;
 रसानुभूतिः प्रत्यक्षतयैव सम्भवा । अन्यस्य मनस्युद्भूतस्य
 रसस्यास्वादोऽनुमानेनान्येन कर्तुमशक्यः । नाटकीयपात्रेषु रस-

स्यानुमानं न भवति न त्वनुमानेन समाजिकानां रसस्वादः
वस्तुतस्तु समाजिकानां भोगात्मकसम्बन्धेन रसास्वादः । भट्ट
नायकेन स्वकीयसिद्धान्तस्य पुष्टये काव्येषु शब्दानामभिधामन्य
व्यापारातिरिक्तं भावकत्वभोजकत्वेतिव्यापारद्वयं स्वीकृतमत्मक
(भावकत्वं-भावना, भोजकत्वं-भोगः) वृत्ते भव

अभिधया काव्यार्थज्ञाननन्तरं भावकत्वव्यापारेण (पुनः पुनरनुचिन्तनेन) व्यक्तिविशेषे उद्भूता रत्यादयः स्थायिभावा
व्यक्तिगतसम्बन्धं परित्यज्य साधारणतया प्रतीता भवन्ति तस्य
अस्यां स्थितौ दुष्यन्त-शकुन्तलादिविषयकं प्रेम सामान्यदाम्पत्यमन
प्रेमतया प्रतीयते । अयमेव भावकत्वव्यापारः 'साधारणी तथ
करणं कथ्यते-- 'व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी
कृतिः' विश्वनाथः । एवं भावकत्वव्यापारेण साधारणीकृता ना
विभावादीनां रत्यादिस्थायिभावा भोजकत्वव्यापारेण समा-
जिकानामास्वादिता भवन्ति ।

तात्पर्यमिदं यत् अभिधया काव्यार्थबोधानन्तरं समाजि
कास्तस्य भावनां (पुनः पुनश्चिन्तनम्) कुर्वन्ति । अस्यानुचिन्त
स्य प्रभावेण ते विस्मरन्ति यत् काव्येषु ते यत् पठन्ति तस्य
सम्बन्धोऽन्येनाथवा तैः । इत्थं भावकत्वव्यापारेण साधारणी-
कृता रत्यादिस्थायिभावा भोजकत्वव्यापारेण सामाजिकैरा
स्वाद्यन्ते अयमेव रसः । एष भोजकत्वव्यापारोऽलौकिकः (विलक्ष-
णः) । तस्यालौकिकतयाऽवास्तविकानां रत्यादीनामा-
स्वादनं भवति । एष आनन्दानुभवो लौकिकसुखानुभवाद्व
विलक्षणः । भट्टनायकस्य सिद्धान्तोऽयं सांख्यशास्त्रमनुसरति । तु
तस्य मतेन भरतस्य रससूत्रे संयोगस्यार्थः भोज्य-भोजक-सम्बन्धः
निष्पत्तेरर्थो भुक्तिः

अभिनवगुप्तस्य व्यक्तिवादः, अभिव्यक्तिवादः, अथवा अभि-
व्यञ्जनावादः--

आदः
भट्ट
भिध
कृतम
पुनः
भावा
न्ते
स्पल
रणी
रणी
कृता
समा-
भाजि
चन्ध
तस्य
रणी
कैरा
लक्ष
समा-
वाद
ते ।
वन्धः
भि-

अभिनवगुप्तो भट्टनायकस्य सिद्धान्तं निराधारं तथाऽशास्त्रीयं मन्यते । तस्य मतेन सामाजिकानां हृदि वासना (अनादिसंस्कारः)-
त्मकतया स्थिता रत्यादयो भावा विभावादीनां संयोगेन व्यञ्जना-
वृत्तेरलौकिकविभावन (साधारणीकरण)-व्यापारेण जागरिता
भवन्ति, अयमेव रसास्वादः ।

अभिनवगुप्तो भट्टनायकस्य 'साधारणीकरणं' मन्यते किन्तु
तस्य मतेन भावकत्वभोजकत्वयोः शब्दव्यापारतया स्वीकरण-
मनावश्यकमशास्त्रीयञ्च । वस्तुतः भावकत्वं भोजकत्वञ्च व्यञ्जनायां
तथा तस्याः परिणामे रसास्वाद एव निहिते स्तः ।

सारांशोऽयं यत् अभिनवगुप्तस्य मते साधारणीकरणं भाव-
नाया व्यापारो न, तत्तु व्यञ्जनावृत्तेरलौकिकविभावनव्या-
पारः । अस्य प्रभावेण सामाजिका काव्येषु वर्णितान् विभावादीन्
(दुष्यन्त-शकुन्तलादीन्) आत्मनोऽभिन्नतया मन्यमानाः तेषां
प्रेमव्यापाराणामानन्दानुभवं स्वयमेवाभिन्नतया कुर्वन्ति । यथा
सुपक्वे नवीने मृत्पात्रे प्रथमत एवाव्यक्तरूपेण स्थितो गन्धो
जलस्य संयोगेन तत्कालमभिव्यक्तो भवति तथैव सामाजिका-
नामन्तःकरणे प्रथमतो वासनात्मकतया स्थिताः रत्यादयः
स्थायिभावाः काव्येषु वर्णितानां विभावादीनां संयोगेनाभि-
व्यक्ता भवन्ति । वासनाया जागरणमेवेदं रसास्वादः ।

अतः सुस्पष्टमिदं यद् रसस्योत्पत्तिः अनुमितिः भुक्तिर्वान, अपि
तु अभिव्यक्तिर्भवति ।

अभिनवगुप्तस्यानुसारं भरतस्य मूलसूत्रे संयोगस्यार्थो 'व्यङ्ग्य-
व्यञ्जकसम्बन्धः' निष्पत्तेश्चाभिव्यक्तिरित्यर्थः । अभिनवगुप्तस्या-
भिव्यक्तिवादोऽयं 'मनोविज्ञानम् आश्रितः, अतः सर्वेषामभिमतः ।
आचार्यमम्मटस्य विश्वनाथस्य च रसलक्षणे 'व्यक्तः' इति पदेनाऽभि-

व्यक्तिवाद एवानुमोदितः । पण्डितराजजगन्नाथेनापि 'भगनावरणचि
इति पदेनाभिव्यक्तिसिद्धान्त एव समर्थितः ।

अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्यपेक्षायाम्
विश्वनाथः--

रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ।

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीता
दयस्त एव काव्ये नाट्ये च विनिवेशिताः सन्तो विभावा
(विभाव्यन्ते आस्वादाङ्गुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते रत्यादिभावा
एभिरिति) कथ्यन्ते ।

विभावो द्विविधः--'आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ
स्मृतौ ।'

आलम्बनविभावः--'आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसो
दृग्मात् ।'

रसस्याश्रय आलम्बनविभावः-स च नायकनायिकादिः ।

उद्दीपनविभावः--उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।'

ते च-- 'आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ।,

नायकप्रतिनायकादीनां चेष्टाः--'चन्द्रचन्द्रिकाकोकिलकूजनादयश्च
उद्दीपन विभावाः कथ्यन्ते । चेष्टाद्या इत्यत्रादिशब्दात् रूपभूषणादयः ।
कालादीत्यत्रादिशब्दात् चन्द्रकोकिलालापभ्रमरभङ्गरादयः ।

विभिन्नरसेषु आलम्बनोद्दीपनविभावाः विभिन्नाः भवन्ति ।
ते च यथावसरं वक्ष्यन्ते ।

अनुभावाः --

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ।

लोके यः सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणैः रामा-
देरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिभावं बहिः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते स
काव्यनाट्ययोरनुभावः कथ्यते । अनुभावाः कटाक्षाश्रुपातादिरू-
पाणि कार्याणि । ते अनु (भावानां पश्चाद्) भवन्ति (जायन्ते)
इत्यनुभावा व्यवहियन्ते । अथवा अनुभूय आत्मना प्रत्यक्षीक्रियन्ते
इत्यनुभावाः । अनुभावाश्चतुर्विधाः -- सात्त्विकाः, आङ्गिकाः
(कायिकाः), मानसा आहार्याश्च ।

तत्र सात्त्विकाः -- विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परि-
कीर्तिताः । सत्त्वं हि रसादीनां प्रकाशकारी कश्चनान्तरो धर्मः ।

सात्त्विका अनुभावा अष्टौ --

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ।

स्तम्भः -- भयहर्षादिजनिता निश्चेष्टता । स्वेदः -- घर्मश्रमादि-
भिर्वर्जलोद्गमः । रोमाञ्चः -- हर्षविस्मयभयादिभ्य उत्पन्ना
रोमविक्रिया । स्वरभङ्गः -- मदमोदपीडादिभिरुत्पन्नं वैस्वर्यम्
(गद्गदम्) । कम्पः -- भयक्रोधादिभिरुत्पन्नः शरीरवेपथुः ।
वैवर्ण्यम् -- विषादमदक्रोधभयादिभिर्जाता शरीरस्य विवर्णता । अश्रु-
क्रोधदुःखप्रहर्षजनितं नेत्रवारि । प्रलयः -- सुखदुःखजनिता चेष्टा-
ज्ञानशून्यता ।

आङ्गिकाः (कायिकाः)--अङ्गैः कृताः कृत्रिमाश्चेष्टाः ।

मानसाः--मनस्युद्भूता हर्षविषादादिभावाः ।

आहार्याः--कृत्रिमवेषरचनादयः ।

अनुभावा अपि रसानां पृथक् पृथक् सन्ति ।

व्यभिचारिभावाः--जलबुद्बुदवत् प्रादुर्भावतिरोभावाभ्यां रसवत्प
स्याभिमुख्येन विशेषतश्चरन्त्यतस्ते व्यभिचारिणः । रसस्याभिमुख्येन र
सम्यक् चरणात्ते सञ्चारिणोऽपि कथ्यन्ते । व्यभिचारिणस्य स्रश्शत्--य

(१) निर्वेदः--तत्त्वज्ञानेष्टविनाशादिजनिता विरक्तिः । (२)
आवेगः--सम्भ्रमः । (३) दैन्यम्--दीनता । (४) श्रमः--श्रान्तिः ।
(५) मदः--मद्यजनितौ संमोहानन्दौ । (६) जडता-इष्टानिष्ट-
दर्शनस्मृतिश्रुतिभिरूत्पन्ना निश्चेष्टता । (७) उग्रता--निन्दापमा-
नादिजनिता चित्तस्य तीक्ष्णता । (८) मोहः--भयचिन्तादिजनिता
ज्ञानशून्यता । (९) विबोधः चेतनागमः । (१०) स्वप्नः--निद्रा-
मुपेतस्य विषयानुभवः । (११) अपस्मारः--मनः क्षेपस्त्वप-
स्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः । भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिका-
रकः । (१२) गर्वः--धनविद्याप्रतापसत्कुलादिजनितो मदः ।
(१३) मरणम्--जीवत्यागः । (१४) आलस्यम्--श्रमगर्भादिजनितं
शैथिल्यम् । (१५) अमर्षः--निन्दापमानादिजश्चित्तस्याभिनिवेशः
(असहिष्णुता) । (१६) निद्रा--श्रमकलममदादिजातं चेतः-
संमीलनम् । (१७) अवहित्थम्--भावगोपनम् । (१८) औत्सुक्यम्
उत्सुकता (१९) उन्मादः--कामशोकभयादिजनितश्चित्तसंमोहः । (२०)
शङ्का--अनर्थस्य तर्कणम् । (२१) स्मृतिः--सादृश्यचिन्तादिभिः
पूर्वानुभूतविषयज्ञानम् । (२२) मतिः--नीतिशास्त्रादिरर्थनिर्धा-

एणम् (२३) व्याधिः-ज्वरादिजोरोगः । (२४) त्रासः-भयम्
 (२५) हर्षः-इष्टावाप्तेर्मनः प्रसादः । (२६) असूया गुणेषु दोषा-
 विष्करणम् । (२७) विषादः । (२८) धृतिः-धैर्यम् । (२९)
 वपलता--मात्सर्यद्वेषरागादिजनितं चित्तचाञ्चल्यम् । (३०)
 ग्लानिः-उत्साहहीनता । (३१) चिन्ता-ध्यानम् । (३२) वितर्कः--
 सन्देहजश्चित्तविकारः । (३३) व्रीडा--लज्जा ।

वक्ष्यमाणाः रत्यादयः स्थायिभावाः अनियते रसे
 रसवृत्त्यमानाः व्यभिचारिशब्दवाच्या भवन्ति । यथा शृङ्गारे
 येन स्वनियते रसे । रतिः स्थायिशब्दवाच्या, हासः पुनरुत्पद्यमानो
 व्यभिचारी एव । कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सञ्चारित्वमित्याह
 साहित्यदर्पणकारः--

(२) शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।
 शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ॥
 इत्याद्यन्यत् समुन्नेयं यथाभावितबुद्धिभिः ।

स्थायिभावः--अविरुद्धा विरुद्धा वा भावाः यं भावं तिरोधातुम-
 क्षमाः स आस्वादाङ्कुरकन्दो भावः स्थायी कथ्यते ।

तद्भेदाः--रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ।
 जुगुप्साविस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ।

का० प्र०

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च । सा० द०

रतिः, हासः शोकः, क्रोधः, उत्साहः, भयम्, जुगुप्सा (घृणा ,
 विस्मयः, शमः (निर्वेदः) इति नव स्थायिभावाः ।

रतिः--रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् (प्रेमाद्रता) ।

हासः--वागादिवैकृताच्चेतो विकासो हास उच्यते ।

शोकः--इष्टनाशादिभिश्चेतो वैकल्यं शोक उच्यते ।

क्रोधः--प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोधसंज्ञितः ।

उत्साहः--रौद्रशक्त्या तु जनितं वैकल्यं मनसो भयम् ।

जुगुप्सा-जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषदर्शनसंभवा ।

विस्मयः--विवधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु ।

विस्कारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।

शमः--शमो निरीहावस्थायां स्वात्मविश्रामजं सुखम् ।

रसभेदाः--शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ।

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः । का० प्र०

(मम्मटस्य रसभेदनिरूपणं नाट्यशास्त्रानुसारमस्ति ।)

शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः । सा० द०

शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानक-वीभत्साद्भुत-
शान्तेति-नव रसाः । तेषां रति-हास-शोक-क्रोध-उत्साह-
भय-जुगुप्सा--विस्मय-शमेति क्रमेण नव स्थायिभवाः । काव्य-
प्रकाशकारमते शमो निर्वेदः ।

शृङ्गारः--शृंगारः--शृङ्गं मन्मथोद्भेदः (संभोगेच्छायाज्ज्वलितः)
तस्य आरः प्राप्तिः शृङ्गारः । कामस्य सकलजातिसुलभतयाऽत्यन्त-
परिचितत्वेन सर्वान् प्रति हृद्यतेति शृंगारस्य प्रथमं वर्णनम् ।
शृंगारस्य द्वौ भेदौ-सम्भोगो विप्रलम्भश्च । सम्भोगः (संयोगः)
परस्परावलोकनालङ्घनादिजनितानन्दानुभवः । विप्रलम्भो वियोगः
यत्र रतिः अभीष्टं नायकं नायिकां वा न उपैति । स चतुर्विधः
पूर्वानुरागमानप्रवासकरुणात्मकः । विप्रलम्भे दश दशा भवन्ति ।

अभिज्ञापश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च ।
उन्मादोऽथ व्याधिर्जडतामृतिरिति दशात्र कामदशाः । सा० द०

शृंगारे-स्थायी भावो रतिः । आलम्बनम्—नायकनायिके ।
पनम् चन्द्रचन्दनभ्रमरगुञ्जनकोकिलकूजनादि । अनुभावः-भ्रूविपक्षे-
क्षादिः ।

व्यभिचारिणः—औग्यमरणालस्यजुगुप्सावर्जिताः ।
म्भोगशृङ्गारो यथा--

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्त्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ।

प्रलम्भः पूर्वानुरागहेतुकः श्रवणाद् दर्शनाद् वा भवति । यथा--

प्रेमाद्राः प्रणयस्पृशः, परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रोलयः ।
अत्र मालतीदर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्यामिलाषः ।

वा--कथमीक्षे कुरङ्गाक्षी साक्षाल्लक्ष्मीं मनोभुवः ।
इति चिन्ताकुलः कान्तो निशानैति निशीथिनीम् ॥

श्रवणाद् यथा नैषधीथचरिते दमयन्तीनलयोः ।
मानहेतुको विप्रलम्भः प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः ॥

यथा-- सा पत्युः प्रथमापराधव्रमये सुरव्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ।

यथ वा--एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः ।

प्रवासहेतुको विप्रलम्भः--

चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलस्थली
प्रत्यूषक्षणे देशपाण्डुवदनं श्वासैकखिन्नोन्धरः ।
अम्भःशीकरपद्मिनीकिसलयैर्नोपैतितापःशमं
कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामादृशीम् ।
भूतप्रवासेदशेयम्

यथ वा-प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रंगतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चलचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः
गन्तव्ये सति जावित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते
भाविप्रवासहेतुक्विप्रलम्भस्योदाहरणमिदम् ।

करुणविप्रलम्भः प्रिययोरेकस्मिन् लोकान्तरगते किन्तु पुनर्ल-
भवति । पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाल्प एव रस
करुणविलम्भो यथा कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते । अ-
काशवाण्यनन्तरमेव शृङ्गारः, सङ्गमप्रत्याशया रतेरुद्भवात् । केचित्
'सङ्गमप्रत्याशया भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद'

ते कथयन्ति । अभियुक्तास्त्वत्र मरणरूपविशेषसम्भवात् करुण
म रसः इति मन्यन्ते ।

हास्यरसः—विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेशचेतसो विकासो हासः स
षड्विधः—स्मितं हसितं विहसितम् अवहसितम् अपहसितम्,
अतिहसितञ्चेति ।

“ईषद्विकासि नयनंस्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।
किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ।
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।
अपहसितं सास्त्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।” सा० द०

हास्यसोदाहरणम् —

हास्ये आलम्बनविभावाः—विकृतवेष भूषा-वचनादयः ।

उद्दीपनविभावाः—हास्योत्पादिकाश्चेष्टाः ।

अनुभावाः—ओष्ठनासिकाकपोल-विम्फुरणम्, मुखविकासः
अक्षिसंकोचश्च ।

सञ्चारिभावाः—चपलतोत्सुकताऽविहित्यादयः ।

स्थायिभावः—हासः

आकुञ्च्य पाणिमशुचि मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।
तारस्वनं प्रथितथूत्कमदात्प्रहारं
हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ।

पथावा—गुरोर्गिरः पञ्चदिनान्यधीत्य

वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।

अमी समाधाय च तर्कवादान्

समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ।

अस्य परिपोषो लटकमेलकप्रभृतिषु द्रष्टव्यः ।

करुणः--इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

अत्रालम्बनविभावाः--विनष्टप्रियजन-नष्टधन-शोचनीयदशा
व्यक्ति-पराभवादयः ।

उद्दीपनविभावाः--प्रियजनशवदर्शन-प्रियजनशवदाह -
प्रियजनसम्बद्धवस्तुदर्शन-कार्यश्रवण स्मरणः ।

अनुभावाः--दैवनिन्दा-भूमिपतन-रोदन-विवर्णता-स्तम्भ-प्रत-
रस्ताड़नोच्छ्वासमूर्च्छादयः ।

सञ्चारिभावाः-- निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृति-
न्यविषादजडताचिन्तोन्मादादयः ।

स्थायी भावः--शोकः

यथा--हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगद्विरलत्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ।

रौद्रः--शत्रुचेष्टागुरुजननिन्दापमानापकारादिजनितक्रोधादुत्-
न्नमिन्द्रियप्रावल्यं रौद्रो रसः ।

अत्रालम्बनविभावाः--शत्रवोऽपराधिनश्च ।

उद्दीपनविभावाः--शत्रुकृतानिष्टकार्यकठोरवचनादयः ।

अनुभावाः--नेत्ररक्तता-दन्तघर्षण-भ्रमङ्गोष्ठचवर्ण-कठोरव-
गर्वोक्ति-क्रूरदृष्टि-शस्त्रोत्तोलन-गर्जन-तर्जनाद-

सञ्चारिभावाः--मदोग्रतामर्षावेगगर्वचपलतास्मृत्यसूयादयः
स्थायिभावः--क्रोधः

यथा--कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा सार्धं तेषां स्रभीमकिरीटिना-

मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां वलिम् ।

वीरः--विभावादिभिः परिपक्व उत्साहो वीररसः ।

आलम्बनविभावाः--याचक-दानपात्र-दीनमनुष्यादयः ।

उद्दीपनविभावाः--दानपात्रस्थ दीनता, अन्यदातृणां दानम्,
दानपात्रकृतप्रशंसादयः ।

अनुभावाः--याचकस्य सादरसत्कारः स्वकीयदानशक्तेः प्रशंसा,
धनवितरणदयः ।

सञ्चारिभावाः--हर्षगर्वावेगस्मृत्यादयः ।

स्थायिभावः--उत्साहः ।

वीरश्चतुर्विधः--दानवीरः, धर्मवीरः, युद्धवीरः, दयावीरश्च ।

उपर्युक्ता विभावादयः दानवीरे एव । धर्मवीरे तु--

आलम्बनविभावाः--महाभारत-मनुस्मृत्यादिग्रन्थानां धार्मिकव-
चनानि ।

उद्दीपनविभावाः--तेषु ग्रन्थेषु वर्णिता धार्मिकेतिहासधर्मफलप्र-
शंसादयः ।

अनुभावाः--धर्माचरणधर्मार्थकष्टसहनादयः ।

सञ्चारिभावाः--धृतिमतिविवोधादयः ।

युद्धवीरे आलम्बनम्-शत्रुः । उद्दीपनम्-शत्रु-पराक्रमादि ।

अनुभावाः--गर्वोक्ति-युद्धकौशल रोमाञ्चादयः ।

सञ्चारिणः--धृतिमतिगर्वावेगौत्सुक्यादयः ।

दयावीरे-आलम्बनम्--दयनीयव्यक्तिः । चदीपनम्-दयनीयता
दीन-दशा ।

अनुभावाः--आश्वासनवचनानि ।
सञ्चारिणः--धृतिहर्षमत्यादयः ।
तत्र दानवोरो यथा कर्णः--

याचतां याचतामन्तं वासो वासं धनन्तथा ।
राज्यमेतन्मदीयं वा क्षणिकं क्षुद्रजीवनम् ।
भावेन्निराशा याचित्वा जातु मेघोहि सागरम् ।
किन्तु कदाचित्कर्णस्य याचको नैव निष्फलः । मम

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः--

राज्यञ्च वसु देहश्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये ।
यच्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम् ।

युद्धवीरो यथा मेघनादः--

क्षुद्राः ! सन्त्रासमेते विजहित हरयः ! क्षुण्णशक्रभकुम्भ
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद् भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः--

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन

भयानकः--भयङ्करवस्त्ववलोकनश्रवण स्मरण, प्रबलशत्रुचिद्रोहादिभि
परिपाकावस्थां प्राप्तो भयस्थयिभावो भयानकरसः ।

यनी आलम्बनविभावाः--व्याघ्रादिहिंस्रजन्तु--शून्यस्थान-श्मशान--वन
शत्र्वादयः ।

उद्दीपनानि--आलम्बनस्य भयावहाश्चेष्टाः, असहायता, तथा
अग्निज्वालासमुद्रनिर्घोषादीनि ।

अनुभावाः--कम्प--रोमाञ्चस्वेद-वैवर्ण्य-स्वरभङ्ग-क्रन्दन-पलायन--
मूर्च्छादयः ।

सञ्चारिणः--शङ्का-त्रास--चिन्तावेग-दैन्य--जुगुप्सा-मोहादयः ।
स्थायिभावः-भयम् ।

भयानको यथा रत्नावाल्याम्

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किताः ।

वीभत्सः--धृणितवस्त्ववलोकनश्रवणस्मरणादिभिः परिपुष्टो जुगुप्सा-
भावो वीभत्सरसः ।

आलम्बनविभावाः--रक्तमांसमेदोवमनमलमूत्रादीनि दुर्गन्धीनि तथा
घृणोत्पादकवस्तूनि ।

उद्दीपनविभावाः--रक्तमांसादीनां विश्राणम्, तत्र कीटपतनं पशुपक्षि-
णामाक्रमणञ्च, तथा कुत्सितरूपरङ्गादयः ।

अनुभावाः--थूत्कृति-मुखविवृति-मुखव्यावृति-नेत्रनासिकानिमीलन-
रोमाञ्चादयः ।

सञ्चारिणः--आवेग-मोहापस्मार-व्याधि-ग्लान्यसूया-निर्वेद--
जडता-मरणादयः ।

स्थायिभावः--जुगुप्सा ।

वीभत्सो यथा मालतीमाधवे--

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पृथूच्छोधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक् पृष्ठपिण्डोद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-

दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति ।

अद्भुतः--विचित्रवस्त्ववलोकनश्रवणाभ्यां परिपुष्टो विस्मयस्थायिभा-
ऽद्भुतरसः ।

आलम्बनविभावाः--अलौकिकवस्तु तथाऽऽश्चर्योत्पाददृश्यादयः ।

उद्दीपनविभावाः--आलम्बनगतविचित्रषेष्टास्तथा विचित्रवार्ताद-

अनुभावाः--स्तम्भ-स्वेद-रोमाञ्च-कम्प-सम्भ्रम-स्वरभङ्गाक्षिविकास-
दन्ताङ्गुलिकर्तनादयः ।

सञ्चारिणः--हर्ष-वितर्क-भ्रान्त्यावेग-त्रास-चपलता-मोहादयः ।

स्थायिभावः--विस्मयः ।

अद्भुतो यथा शाकुन्तले--मानुषीभ्यः कथंनु स्यादस्य रूपस्य सभवं
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ।

यथा वा--चित्रं महानेष वतावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवंव भङ्गिः
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काऽप्याकृतिनूतन एष सर्गः ।

शान्तः--तत्त्वज्ञानवैराग्यादिजनितो निर्वेदः शमो वा विभावादिभिः
परिपक्वः शान्तरसः ।

वर्णद--आलम्बनम्--संसारासारताज्ञान परमात्मचिन्तनादि ।
 उद्दीपनातनि--सत्सङ्गति-तीर्थस्थान-पुण्याश्रम--शून्यवन--श्मशान-
 मृतकदर्शन-योगक्रिया-भजन धार्मिकोपदेशादीनि ।

अनुभावाः--पश्चाताप-विषयारुचि-संसारभीरुता-गृह-त्यागातुरता
 रोमाञ्चादयः ।

सञ्चारिणः--निर्वेद-धृति-मति-हर्ष-विबोध-ग्लान्युद्वेग--दैन्या
 सूयादयः ।

स्थायिभावः--शमोऽथवा निर्वेदः ।

शान्तः--यथा-अहौ वा हारेवा कुसुमशयने वा दृषदिवा ।

मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
 तृणे वा स्त्रौणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
 क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव ! शिव ! शिवेति प्रलपतः ।
 न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
 रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु समप्रमाणः ।

अथ मुनीन्द्रसम्मतो वत्सलो रसः—

‘वत्सलश्च रस इति तेन स दशमो रसः ।’

‘स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः ।’ विश्वनाथः

वत्सलरसे--वत्सलतास्नेहः स्थायिभावः, पुत्राद्यालम्बनम्, तच्चेष्टा-
 विद्याशौर्योदयादीनि उद्दीपनानि, आलिङ्गनाङ्गस्पर्शशिर
 श्चुम्बनेक्षणपुलकानन्दवाष्पादयोऽनुभावाः, अनिष्ट
 शङ्काहर्षगर्वादयः सञ्चारिणः ।

यथा--उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य
चाङ्गुलिम् । अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन
ततान सोऽर्भकः ।

केचन प्रेयांसं भक्तिञ्च रसं मन्यन्ते ।

रसानां परस्परविरोधः--

- (१) शृङ्गारस्य करुणरौद्रवीरभयानकबीभत्सैः विरोधः ।
- (२) हास्यस्य करुणभयानकाभ्याम् ।
- (३) करुणस्य हास्यशृङ्गाराभ्याम् ।
- (४) रौद्रस्य शृङ्गारहास्यभयानकैः ।
- (५) वीरस्य शान्तेन भयानकेन च ।
- (६) भयानकस्य शृङ्गारहास्यरौद्रवीरशान्तैः ।
- (७) बीभत्सस्य शृङ्गारेण ।
- (८) शान्तस्य शृङ्गारहास्यरौद्रवीरभयानकैः ।

अद्भुतस्य केनापि न विरोधः ।

अथ भावादय उच्यन्ते--

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।
सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ।

रसस्तूक्तः । भावः, रसाभासः, भावाभासः, भावप्रशमः भाव-
शान्तिः), भावोदयः, भावसन्धिः भावशबलता चेति सप्त अपि रसन
(आस्वादने) धर्मयोगित्वादुपचाराद् रसाः सन्ति ।

तत्र भावः--देवतामुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया रतिर्भावः ।

रसाभासः--अनौचित्यप्रवर्तितो रसः रसाभासः । उपनाय-
कस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां बहुनायकविषयायाम् अनुभयनिष्ठायाञ्च

वलम्ब्य
दं तेन

रतौ रसाभासः । प्रतिनायकनिष्ठेऽधमपात्रातिर्यगादिगते च शृङ्गारे
गुर्वादिगते कोपे, गुर्वाद्यालम्बने हास्ये, हीननिष्ठे शान्ते, ब्रह्मवधाद्यु-
त्साहे, अधमपात्रागते वीरे, उत्तमपात्रागते भयानके, एवमन्यत्रानौ-
चित्यं ज्ञेयम् ।

भावाभासः--अनौचित्यप्रवर्तितोभावो भावाभासः । यथा
वेश्यादिविषये लज्जादिके ।

भावशान्तिः--कस्यचिद् भावस्य शान्त्यवस्थायाम् चमत्कारः ।
अत्र शान्तो भाव एव चमत्कारपूर्णो भवति ।

भावोदयः--कस्यचिद् भावस्य शान्तावन्यस्य भावस्योदयः ।
अत्रोदित एव भावश्चमत्कारपूर्णो भवति ।

भावसन्धिः--कयोश्चिद् द्वयोर्व्यभिचारिभावयोश्चमत्कारपूर्णं
संमिश्रणम् ।

भावशबलता--एकत्रानेकभावानां परस्परम् उपमर्द्योपमर्दकताया
आनन्दानुभवः । अत्र प्रथमस्ततोद्वितीस्ततस्तृतीयस्ततश्चतुर्थस्ततः
पञ्चम इत्येवं क्रमेणानेकभावानां चमत्कारपूर्णः उदयः ।

भाव-
रसन

उदाहरणादीनां विस्तरस्तु काव्यप्रकाशे साहित्यदर्पणे, अत्रैवा-
लंकारप्रकरणे वा द्रष्टव्यः ।

❀ इति चतुर्थः प्रकाशः ❀

ताय-
याञ्च

पञ्चमः प्रकाशः

(दृश्यकाव्य-निरूपणम्)

प्रथमप्रकाशे काव्य-भेद-निरूपणप्रसङ्गे दृश्यश्रव्यत्वभेदेन काव्यस्य द्वैविध्यं प्रतिपादितम् । तत्र श्रव्यकाव्यभेदास्तु सप्रपञ्चमुदाहृताः । इदानीं दृश्यकाव्यं विविच्यते ।

दृश्यकाव्यमभिनेयं भवति । रूपारोपात् तद् रूपकं कथ्यते । रूपकस्य दश भेदाः—

नाटकमथप्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्कवीध्यः प्रहसनमिति दशरूपकाणि । सा० द०

नाटकम्, प्रकरणम्, भाणः, व्यायोगः, समवकारः, डिमः, ईहा, मृगाङ्कः, वीथी प्रहसनम् इति दश रूपकाणि भवन्ति । उपरूपकाणि तु—नाटिका, त्रोटकम्, गोष्ठी, सट्टकम्, नाट्यरासकम्, प्रस्थानम्, उल्लाप्यम्, काव्यम्, प्रेङ्खणम्, रासकम्, संलापकम्, श्रीगदितम्, शिल्पकम्, विलासिका, दुर्मल्लिका, प्रकरणी, हल्लीशः, भणिकेत्यष्टादश सन्ति । विशेषं विना प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च लक्षणं नाटकवद् भवति ।

नाटकलक्षणम्—

‘नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासधर्त्यादिगुणवद् युक्तं नाना विभूतिभिः ।

सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।
 पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ।
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान् नायको मतः ।
 एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ।
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपुरुषाः । सा० द०

नाटके त्रीणि तत्त्वानि--वस्तु (कथावस्तु), नेता (नायकः),
 रसश्च । तत्र वस्तुवक्ष्यते । रसस्तूक्तः । सम्प्रति नायकविचारः
 क्रियते ।

नायकः--

ल्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।
 दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवदग्ध्यशीलवान् नेता ॥
 (सा० द०)

तस्य भेदाः--

धीरोदात्तोधीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
 धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥

धीरोदात्तः--उदात्तगुणसम्पन्नो रामयुधिष्ठिरादिः । धीरोद्धतः--
 उद्धतकृतिको भीमसेनादिः । धीरललितः--नृत्यगीतादिललितकलाप्रियो
 वत्सराजादिः । धीरप्रशान्तः--मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

ते च प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशविधाः । तत्रानेक-
 नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः । अपराधेऽपि निःशङ्कः,
 तर्जनेऽपि निर्लज्जः, दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् धृष्टनायकः । एकस्यामेव
 नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः । एकत्र बद्धभावः, अन्यत्र दर्शित-
 बहिरनुरागस्तथाऽपरत्र गूढप्रियाचारवान् शठनायकः ।

तत्र नायिका त्रिविधा--स्वकीया, परकीया, सामान्या (साधारणी) च । स्वकीया--“विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।” साच मुग्धा, मध्या प्रगल्भेति त्रिभेदा ।

परकीया--परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।

सामान्या--धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ।

एतास्त्रिस्तः--(स्वीया, परकीया, सामान्या) अवस्थाविशेषं रष्टधा भवन्ति स्वाधीनभर्तृका, खण्डिता, अभिसारिका, कलहान्तरिता विप्रलब्धा, प्रोषितभर्तृका, वासकसज्जा, विग्रहोत्कण्ठिता चेति ।

अथ प्रतिनायकः--धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः यथा रामस्य रावणः ।

अङ्कः--नाटकीयचस्तूनां विभागोऽङ्कः । अङ्क इति रुढ़ि-शब्दः भावैः रसंश्चार्थान् रोहयति नानाविधान-संयुक्तो भवत्यतोऽङ्क उच्यते ।

“यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र बीजस्य भवति संहारः ।
किञ्चिदवलग्नविन्दुः सोऽङ्क इत्यवगन्तव्यः ।

नाट्यशास्त्रम्, अ० १८

गर्भाङ्कः--अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान् ।
अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः सबीजः फलवानपि ।

नाटकीयपूर्वकृत्यानि--

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः सभापूजा ततः परम् ।
कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखम् ।
आमुखं प्रस्तावना ।

साधुर्वरङ्गः - यन्नाय्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
 कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ।

रङ्गविघ्नोपशान्तये नान्दी अवश्यं कर्तव्येति वचनान्नान्दी-
 वरूपमाह—

“आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
 देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥”
 (विश्वनाथः)

“देवद्विजनृपादीनामाशीर्वादपरायणाः ।
 नन्दन्ति देवता यस्मात् तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥”
 (भरतः)

नाटकारम्भे सूत्रधारः नान्दी प्रयोज्य मधुरवचनैः रङ्गस्थान्
 सभ्यान् प्रसाद्य रूपकस्य कवेशच आख्यां कवेः गोत्राद्यपि कीर्त्तयेत् ।

प्रस्तावना--

“नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
 सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
 चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
 आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥”
 सूत्रधारस्यानुचरः पारिपार्श्विकः ।

प्रस्तावनान्ते नाय्यवस्तुनः (नाटकीयेतिवृत्तस्य कथायाः वा)
 प्रयोगो भवति ।

कथावस्तु द्विविधम्—आधिकारिकं प्रासङ्गिकञ्च । तत्राधिकारिकम्—

‘अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।
 तस्येतिवृत्तं कविभिराधिकारिकमुच्यते ।’
 यथा वालरामायणे रामचरितम् ।

प्रासङ्गिकम्--‘अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते ।’

आधिकारिकेतिवृत्तस्योपकरणनिमित्तं प्रसङ्गतः प्राप्तं चिन्तयमे
प्रासङ्गिकम्, यथा--सुग्रीवादिचरितम् ।

नाटकस्य वस्तुनि सुविचार्य पताकास्थानकं प्रयोज्यमितिवचना
पताकास्थानकलक्षणमाह--

“यत्रार्थेचिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते । वेश
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥”

यथा उत्तररामचरिते “इयं गेहे लक्ष्मी..... परमसह
विरहः” इति रामोक्तेरनन्तरं ‘देव उपस्थितः’ इत्युक्त्वा प्रतीहा
दुर्मुखस्यागमने निवेदिते दुर्मुखोपस्थितिरूपार्थं चिन्तिते सीताविरवे
रूपार्थः सूचितः ।

यथा वा वेणीसंहारे ‘पर्याप्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम्’ इ
दुर्योधनेन कथिते ‘देव ! भग्नं भग्नम्’ इत्यनेन वायुना रथकेतनभ
रूपार्थं चिन्तिते दुर्योधनोरुभङ्गरूपोऽर्थः सूचितः ।

नाटके अनुचितमदर्शनीयं वस्तु युद्धवधादिकमर्थोपक्षेपकैर्विष्कम्भ
कादिभिः सूच्यते ।

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च-विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्कावता
अङ्गमुञ्च ।

विष्कम्भकः--

“वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।”

अतीतानां भाविनाञ्च कथांशानां सूचकः, अङ्कस्यादौ दर्शितः,
चिह्नमेतन् मध्यमाम्यां वा पात्राभ्यां संस्कृतभाषायां प्रयोजितः ।

यदा विष्कम्भके नीचमध्यमपात्रयोः तथा संस्कृतप्राकृतभाषयोः
कीर्णता भवति तदा मिश्रविष्कम्भकः कथ्यते । अन्यथा तु
द्व एव ।

विशेषकः--“प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ।”

अयं नीचपात्राभ्यां प्राकृतभाषायां प्रयोजितो भवति ।
अङ्कद्वयस्यान्तरिति कथनेन प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधः । शेषं तु
विष्कम्भकवत् ।

चूलिका—‘अन्तजवनिकासंस्थैः सूचनार्थम्य चूलिका ।’ नेपथ्यतः
वस्तुनः सूचना ।

अङ्कावतारः—अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः ।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः ।”

अङ्कमुखम्—‘यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नङ्कानां सूचनाखिला ।
तदङ्कमुखमित्याहुर्वीजार्थख्यापकञ्च तत् ।”

अर्थप्रकृतयः (प्रयोजनसिद्धिहेतवः) पञ्च भवन्ति तद् यथा—
‘बीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योऽन्या यथाविधि ।”

बीजम्--‘अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद् विसर्पति ।
फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ।”

विन्दुः--'अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ।' खम-

पताका--'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।' था-

प्रकरी--'प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ।' था-

कार्यम्--'अपेक्षितं तु यत् साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।

समापनन्तु यत् सिद्धयै तत् कार्यमिति सम्मतम् ।' तिसु-

कार्यस्य पञ्च अवस्थाः भवन्ति । तद् यथा--

'अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।' था-

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ।' भः-

आरम्भः--'भवेदारम्भ औत्सुक्यं प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

यत्नः--'प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतिविरान्वितः ।' था-

प्राप्त्याशा--'उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिः सम्भवः ।' था-

नियताप्तिः--'अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता ।' था-

फलागमः--'सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ।' विम-

आभिः पञ्चभिरवस्थाभिर्युक्तस्येतिवृत्तस्य पञ्च भागाः (सन्धिः) विम-

भवन्ति । नाटकलक्षणेऽपि पञ्चसन्धिसमन्वितम्' इत्युक्तम् । अ

सन्धिलक्षणमाह-- यथा

'अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।' उपर

एकेन प्रयोजनेनावितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः यथा

सन्धिः । तद्भेदाः--

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहृतिः । यथा

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।"

स्त्वम्—“यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।”

या—अभिज्ञानशकुन्तले प्रथमाङ्के दुष्यन्तशकुन्तलयोः परस्परा-
नुरागरूपबीजस्य उत्पत्तिः ।

तिमुखम्—‘फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धितिवेशिनः ।
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ।”

या—तत्रैव द्वितीयेऽङ्के दुष्यन्तानुरागस्य नातिपरिस्फुटप्रकाशः ।

गर्भः—‘फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन’

गर्भो यत्र समुद्भेदो हासान्वेषणवान् मुहुः ।”

फलस्य गर्भोकरणाद् गर्भः ।

या—तत्रैव तृतीयेऽङ्के उभयानुरागस्य सम्यक् प्रकाशः । मुहुरन्वे-
षणम्, शकुन्तलाप्रस्थानादिना हासश्च ।

विमर्षः—‘तत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ।”

यथा—तत्रैव चतुर्थेऽङ्के उत्कर्षं प्राप्तोऽनुरागो दुर्वाससः शापेन
विघ्नितः ।

उपसंहृतिः (निर्वहणम्)—बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।
एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।”

यथा—तत्रैव सप्तमाङ्के शकुन्तला दुष्यन्तयोर्मेलनरूपतया सर्व-
कार्य्याणामवसानम् ।

अथ वृत्तयः--शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारमटी पुनः ।
 रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ।
 चतस्रो वृत्तयो ह्येषा सर्वनाम्न्यस्य मातृकाः ।

अथ नष्ट्योक्तयः--सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम्

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम् ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योऽन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्

किं ब्रवीष्येवमित्यादि बिना पात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ।

प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमैः स्थाने प्रयुज्यते ।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ।

राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्येति चेतारैः ।

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्यनाम्ना परस्परम् ।

सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।

सूत्रधारो माग्निषेति हण्डे इत्यधमैः सह ।

वयस्येत्युत्तममैर्हो मध्यैरार्येति चाग्रजः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ।

वदेद् राज्ञीं च चेटीं च भवतीति विदूषकः ।

आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्धस्तातेति चेतारैः ।

वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्येति चाधमैः ।
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्यः कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ।
 वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ।
 हण्डे हज्जे हलाहवानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ।

न्तकम

त्रिपताककरः— 'प्रसारिताः समाः सर्वा यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।

कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठः स 'पताका' इति स्मृतः ।

पताके तु यदा वक्राऽनामिका त्वङ्गुलिर्भवेत्

त्रिपताकः स विज्ञेयः ।”

इति संक्षेपतो दृश्यकव्यविवेचनम् । विस्तरतस्तु नाट्यशास्त्रे,
 दशरूपके, साहित्यदर्पणे वा द्रष्टव्यम् ।

❀ इतिः पञ्चमः प्रकाशः । ❀

षष्ठः प्रकाशः

(अथ काव्यदोषाः विविच्यन्ते)

दोषस्वरूपम्--

“रसापकर्षका दोषाः ।” साहित्यदर्पणः

“मुख्यार्थहतिर्दोषः ।” काव्यप्रकाशः

“गुणविपर्ययात्मनो दोषाः ।” काव्यालंकारसूत्रम् २. २.

काव्ये रसो मुख्यः । तदाश्रयत्वादर्थोऽपि मुख्यः । रसार्थो योपयोगिनः शब्दाद्या अपि मुख्याः । अतः ये खलु पदवाक्यरसादिदूषणद्वारेण काव्यस्यापकर्षमुत्पादयन्ति ते दोषाः कथ्यन्ते । ते पुनः पदपदांशवाक्यार्थरसदूषणेन काव्यं दूषयन्ति अतः पञ्चधा मताः पददोषाः, पदांशदोषाः, वाक्यदोषाः, अर्थदोषाः, रसदोषा इति ।

तत्र पददोषाः—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम् ।

सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ।

काव्यप्रकाशः

श्रुतिकटु, च्युतसंस्कृति, अप्रयुक्तम्, असमर्थम्, सन्दिग्धम्, ग्राम्यम्, नेयार्थम्, क्लिष्टम्, अविमृष्टविधेयांशम्, विरुद्धमतिकृत् इत्येवं षोडशविधं पदं दुष्टं भवति ।

तत्र (१) श्रुतिकटु (दुःश्रवम्--परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहम्)--

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्गया कार्त्तार्थ्यं लभते कदा

अत्र कार्त्तार्थ्यं श्रुतिकटु ।

(२) च्युतसंस्कृति (व्याकरणलक्षणहीनम्) --

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-

माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ।

अत्र 'आजघ्ने' इत्यात्मनेपदं व्याकरणलक्षणहीनम् । 'आङो यमहनः स्वाङ्गकर्मकाच्य' इत्याभ्यां स्वाङ्गकर्मकस्याकर्मकस्य चात्मनेपदनियमनात् ।

(३) अप्रयुक्तम् (तथाऽऽम्नातमपि कविभिरनादृतम्) --

यथा—भाति पद्मः सरोवरे ।

अत्र पद्मशब्दः पुंलिंगः । वा पुंसि पद्मं नलिनमिति कोश-
प्रसिद्धनपुंसकत्वेऽपि सम्प्रदायप्रसिद्धं पुंस्त्वमेवास्य ।

यथावा—

यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ।

अत्र दैवतशब्दो दैवतानि पुंसि वा इति पुंस्याम्नातोऽपि न
केनचित् प्रयुज्यते ।

(४) असमर्थम् (यदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः) --

'कुञ्जं हन्ति कुशोदरी ।'

अत्र हन्तीति गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम् ।

(५) निहतार्थम् (निहतार्थत्वम्-उभयार्थस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः)-

यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत् ।

शम्बरशब्दो दंत्ये प्रसिद्धः, इह तु जले निहतार्थः ।

(६) अनुचितार्थम्—

शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता राणाध्वरे ।

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्ति इत्यनुचितार्थत्वम् ।

(७) निरर्थकम् पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम्) —

उत्फुल्लकमलकेसरपरागद्युते ! मम हि गौरि !

अभिवाञ्छितं प्रसिद्ध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ।

अत्र हिशब्दः ।

(८) अवाचकम् —

गीतेषु कर्णमादत्ते ।

अत्र आङ्पूर्वो दाब् धातुर्दानार्थेऽवाचकः ।

यथा वा-दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तच्छन्नाऽपि यामिनी ।

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् ।

(९) त्रिधाऽश्लीलम् (त्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लीलत्वं त्रिविधम्) —

क्रमेणोदाहरणम्—

दृप्तारिविजये गजन् साधनं सुमहत्तव ।
प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ! ते तदा ।

अत्र साधनवायुविनाशशब्दाः अश्लीलाः ।

(१०) सन्दिग्धम्—

आलिङ्गितस्तत्र भवान् सम्पराये जयश्रिया ।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ।

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयामिति सन्देहः ।

(११) अप्रतीतम् (एकदेशमात्रप्रसिद्धम्)—

योगेन दलिताशयः ।

अत्र योगशास्त्रे एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

(१२) ग्राम्यम्—

कटिस्ते हरते मनः ।

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ।

(१३) नेयार्थम् (नेयार्थत्वं रुढिप्रयोजनाभावदशक्तिकृतं

लक्ष्यार्थप्रकाशनम्)—

कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ! तेऽकरोत् ।

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्षितम् ॥

(१४) क्लिष्टम् (यतोऽर्थप्रतीतिर्व्यवहिता)—

क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः ।

अत्र क्षीरोदजा लक्ष्मीस्तस्याः वसतिः कमलं तस्य जन्मभुवः
जलानि इत्यर्थप्रतीतौ व्यवधानम् ।

(१५) अविमृष्टविधेयांशम् (यत्र प्रधान्येन विधेयांशोऽनिर्दिष्टः
अनुवाद्यमनुक्तवैव न विधेयमुदीरयेदितिनियमः । उद्देश्य
कथनानन्तरमेव विधेयस्य कथनमिति सिद्धान्तः तदन्यथ
करणं दोषः । अयं विधेयाविमर्शोऽपि कथ्यते । यथा--

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राऽप्यसौ तापसः ।
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो ! रावणः ॥

धिग् धिक्लज्जितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा ।
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्र वृथात्वं विधेयं तच्च समासे गुणीभावादनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् ।
अत्र उच्छूनत्वमात्रमनुवाद्यं न वृथात्वविशेषतम् । यथा वा--

‘रक्षास्यपि पुरः स्थातुमलं रामानुजस्य मे ।’

(अत्र रमास्यानुजस्य इति व्यस्तमेववाच्यम् ।)

(१६) विरुद्धमतिकृत् (विरुद्धमतिकारिता विरुद्धार्थावगमत्वम्)-
भूतयेऽस्तु भवानीशः ।

अत्र भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद् विरुद्ध-
मतिकृत् ।

अथ पदांशदोषाः

उपयुक्तपददोषेषु केचन दोषाः पदांशोऽपि भवन्ति--

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशोऽपि केचन ॥

(का० प्र०)

दोषाः केचिद् भवन्त्येपु पदांशेऽपि पदे परे । (सा० द०)
तत्र पदांशगतश्रुतिकटुत्वं यथा--

तद्गच्छ सिद्धये कुरु देवकार्यम् ।
अत्र 'द्वये' इति कटु ।

(२) निहतार्थत्वं यथा--धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ।
अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थं निहतः ।

(३) अवाचकत्वं यथा--चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो
विजेयः ।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः कृत्यप्रत्ययार्थेऽवाचकः

४) त्रिविधाश्लीलत्वं यथा--

पाणिः पल्लववेल्लवः ।

अत्र पेल्लवशब्दस्याद्याक्षरद्वयं व्रीडाव्यञ्जकम् ।

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थ इत्यादौ पूयशब्दो जुगुप्सा
व्यञ्जकः ।

तदभिप्रेतपदं समागतः इत्यादौ प्रेतशब्दोऽमङ्गलव्यञ्जकः ।

(५) नेयार्थत्वं यथा--संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् ।

अन्ये दोषाः पदांशगतत्वेन लक्ष्येषु असम्भवाः ।

अथ वाक्यदोषाः

उपर्युक्तपददोषेषु च्युतसंस्कृतिमसमर्थत्वं निरर्थकत्वञ्च परित्यज्य
अन्ये दोषाः वाक्येऽपि भवन्ति--

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते..... । का. प्र.

तत्र वाक्यगतं श्रुतिकटुत्वं यथा-

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितृनताप्सीत्सममंस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरीश्च ।

(२) अप्रयुक्तत्वं यथा--

स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम् ।
अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसंमतान् ।

अत्र दुश्च्यवनः (इन्द्रः) अनेडमूको (मूकबधिरः) इति पदद्वयम्
प्रयुक्तम् ।

(३) निहतार्थत्वम्--

सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः ।
अञ्जरुचिरभास्वरस्ते भातितरामवनिप ! श्लोकः ।

का. प्र.

अत्र सायकमकरध्वजक्षमाञ्जश्लोकशब्दाः खड्गसमुद्रपृथिवी
चन्द्रयशोऽर्थेषु निहताः । ते शरकामदेवसहनशीलताकमलपद्मार्थेष्वेव
प्रसिद्धाः ।

(४) अनुचितार्थत्वम्--

कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो ! का. प्र.

इत्यादौ कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन् स्तुत्यमानस्य तिर-
स्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः ।

(५) अवाचकत्वं यथा--

प्राभ्रभ्राड् विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययम् ।
निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ।

अत्र प्राभ्रभ्राड्-विष्णुधाम-विषमाश्व-निद्रा-पर्ण-शब्दाः प्रकृष्ट-
जलद-गगन-सप्ताश्व-संकोच-दलानामवाचकाः।

(६) त्रिविधाश्लीलत्वं यथा--

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।
तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ । का० प्र०
अत्रोपसर्पण-प्रहरण-मोहनशब्दा व्रीडाव्यञ्जकाः ।
कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समश्नुते ।
अत्र वान्तशब्दो जुगुप्साव्यञ्जकः ।

पितृवसतिमहं व्रजामि० इत्यादौ पितृगृहमिति विवक्षिते
रमशानप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम् ।

(७) सन्दिग्धत्वम्--

सुरालयं गच्छति लोकसंकुलम्० इत्यादौ सुरालयशब्दो
देवालयार्थो मदिरालयार्थो वेति सन्देहः ।

(८) अप्रतीत्वम्--

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे । का० प्र०

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दाः योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः ।

(९) ग्राम्यत्वं यथा--

ताम्बूलभृतगलढोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ।

(१०) नेयार्थत्वम्--

उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्राभिर्भूषिता तनुः ।
अत्र कमललौहित्यं पद्मरागः, वक्राभिर्वासाभिः इति नेयार्थता ।

(११) क्लिष्टत्वं यथा—

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ।

अत्र धम्मिल्लस्य—केशवन्धस्य--शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं
रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः ।

(१२) अविमृष्टविधेयांशत्वम् (विधेयाविमर्शः)--

‘न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः’ इत्यादौ ‘अयमेव न्यक्कारः’ इ
न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितं तच्च शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम्
रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः ।

(१३) विरुद्धमतिकारिता यथा--

श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालङ्घितमूर्त्तयः ।
विग्रहक्षपणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ।

अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते हता इति
विरुद्धा प्रतीतिः ।

एवं पददोषसजातीया वाक्यदोषा उक्ताः । सम्प्रति तद्विजा-
तीयाः अर्थात् केवलं वाक्यमात्रगता दोषा वर्ण्यन्ते ।

वर्णानां प्रतिकूलत्वं लुप्ताहतविसर्गते ।
अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तताः ।
पतत्प्रर्षता सन्धौ विश्लेषाश्लीलकष्टता ।
अर्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ।
अभवन्मतसम्बन्धाक्रमतामतपरार्थताः ।
वाच्यस्यानविधानञ्च भग्नप्रक्रमता तथा ।
त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः
संकीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः सा० ६०

प्रतिकूलवर्णत्वम् लुप्तविसर्गत्वम्, आहत (उपहत) विसर्गत्वम्
 अधिकपदत्वम्, न्यूनपदत्वम्, कथितपदत्वम्, हतवृत्तता, पतत्प्रकर्षता,
 सन्धौ विश्लेषः (विसन्धिता), सन्धौ अश्लीलता, सन्धौ कष्टत्वम्,
 र्थान्तरैकपदता, समाप्तपुनरात्तता, अभवन्मतसम्बन्धत्वम्, अक्रमता,
 समतपरार्थता, अनभिहितवाच्यत्वम्, भग्नप्रक्रमता, प्रसिद्धित्यागः
 अस्थानस्थपदत्वम्, अस्थानस्थसमासत्वम्, संकीर्णता, गर्भितता इति
 ३ वाक्यमात्रगता दोषाः ।

(१) प्रतिकूलवर्णत्वं (वर्णानां रसानुप्यविपरीतत्वम्) यथा—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठ ! माम् ।
 कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्त्तिमुद्धर ।

अत्र ठकाराः शृंगाररसपरिपन्थिनः । एवमन्यरसेषूह्यम् ।

(२) लुप्तविसर्गत्वम्—

“गता निशा इमा बाले” इति ।

(३) आहतविसर्गत्वं (ओत्वप्रोप्तविसर्गत्वम्) यथा—

“धीरो वरो नरो याति” इति ।

(४) अधिकपदत्वं यथा—

“पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी ।” अत्राकृतिपदमधिकम् ।
 यथा वा—‘वाचमुवाच कौत्सः’ इत्यत्र वाचमित्यधिकम् ।

(५) न्यूनपदत्वं यथा—

“यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तया ।”
 अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनम् ।

(६) कथितपदत्वं यथा—

“रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन् ।”
 अत्र लीलाशब्दः पुनरुक्तः ।

(७) हतवृत्तता (हतवृत्तं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, रसाननुगुणं अप्राप्तगुरुभावान्तं च) यथा—

दृष्टे यत्र पवन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च । अत्रावस्त्राणि चेतिबन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः 'वस्त्राण्यपि' इति पाठे तु दाढ्यमिति दोषः ।

“अयि ! मयि मानिनि ! मा कुरु मानम् ।” इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलम् ।

‘विकसितहकारभारहारिपरिल एष समागतो वसन्तः ।’
अत्र हारिशब्दः । ‘हारिप्रमुदितसौरमेति पाठो युक्तः ॥

(८) पतत्प्रकर्षता--

प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः ।
श्वासक्षिप्तकुलक्षमाभृत् पातु वो नरकेसरी ॥
अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

(९) सन्धौ विश्लेषः--

“दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ! ते ।”,
एवंविधसन्धिविश्लेषस्यासकृत्प्रयोगो दोषः ।

(१०) सन्धावश्लीलता--

“चलण्डामरचेष्टितः” इति । अत्र सन्धौजुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलत्वम् ।

(११) सन्धौ कष्टत्वं यथा--

उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्वावस्थितिः ।, अत्र सन्धौ कष्टत्वम् ।

(१२) अर्धान्तरैकपदता यथा--

इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवलयन् करैः ।
जगन्मा कुरु तन्वङ्गि ! मानं पादानते प्रिये ।

अत्र जगदिति प्रथमार्धे पठितुमुचितम् ।

(१३) समाप्तपुनरात्तता--

नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।
पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम् ॥

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरात्तः ।

(१४) अभवन्मतसम्बन्धत्वम्--

या जयश्रीर्मनोजस्य यया जलदलङ्कृतम् ।
यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ।

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात् तदेकान्तः-
पातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत
एव ।

(१५) अक्रमता यथा--

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतः त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ।
अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः ।

(१६) अमतपरार्थतायथा--

“राममन्मथशरेण ताडिता” इत्यादि ।

अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधि-
त्वादनिष्टः ।

(१७) वाच्यस्यानभिधानं (अनभिहितवाच्यत्वम्) यथा--

“व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि कुप्यसि ।”

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरश्यं वक्तव्यो नोक्तः ।

(१८) भग्नप्रक्रमता यथा--

“एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत ।”

अत्र वच्धातुना प्रकान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितम् ।

अतः ‘रावणः प्रत्यवोचत’ इति पाठो युक्तः ।

(१९) प्रसिद्धित्यागः (ख्यातिविरुद्धता) यथा--

धोरो वारिमुचां रवः ।”

मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम् । अत्र तत्त्यागः । प्रसिद्धिर्यथा-

मञ्जीरादिषु राणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ।”

(२०) अस्थानस्थपदता--

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम्’

अयत्नबालव्यजनीवभूवुर्हसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ।

अत्र तदीयपदान् पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः ।

(२१) अस्थानस्थसमासता यथा--

अद्यापि स्तनशैलदुर्गाविषमे सीमन्तिनीनां हृदि

स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः

प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्

फुल्लत्करवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ।

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न कृतः । कवेरुक्तौ कृतः ।

(२२) संकीर्णता (वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः) यथा-

“चन्द्रं मुञ्च कुरङ्गाक्षि पश्य मानं नभोऽङ्गने ।”

अत्र नभोऽङ्गने चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तम् । क्लिष्ट-

त्वमेकवाक्यविषयमित्यस्माद् भिन्नम् ।

(२३) गर्भितता (वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानुप्रवेशः) यथा--

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

कर्तव्यः साधुसंसर्गो न विधेया कदाचन ।

अत्र तृतीयपादवाक्यं वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टम् ।

अर्थदोषाः--

अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।

अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ।

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्क्षता सहचरभिन्नतास्थानयुक्तता ।

अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ।

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः । सा०द०

अपुष्टत्वम्, दुष्क्रमत्वम्, ग्राम्यत्वम्, व्याहृतत्वम्, अश्लीलत्वम्, कष्टत्वम्, अनवीकृतत्वम्, निर्हेतुत्वम्, प्रकाशितविरुद्धत्वम्, सन्दिग्धत्वम्, पुनरुक्तत्वम्, ख्यातिविरुद्धत्वम्, विद्याविरुद्धत्वम्, साकाङ्क्षत्वम्, सहचरभिन्नत्वम्, अस्थानयुक्तत्वम्, अविशेषे विशेषः, अनियमे नियमः, विशेषेऽविशेषः, नियमेऽनियमः, विध्ययुक्तत्वम्, अनुवादायुक्तत्वम्, निर्मुक्तपुनरुक्तत्वम् इति २३ अर्थदोषाः सन्ति ।

(१) अपुष्टत्वम् (मुख्यानुपकारित्वम्)--

“विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रूपं प्रिये ।”

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते ।

(२) दुष्कर्मत्वं यथा--

“देहि मे वाजिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसम् ।”
अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् ।

(३) ग्राम्यत्वं यथा--

“स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिये ।”
अत्रार्थो ग्राम्यः ।

(४) व्याहतत्वं (कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय पश्चात्
दन्यप्रतिपादनम्) यथा--

हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।
वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका ।

अत्र येषामिन्दुकला नानन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्व्याश्चन्द्रिका-
त्वारोपः ।

(५) अश्लीलत्वम्--

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ।

अत्रार्थोऽश्लीलः ।

(६) कष्टत्वं यथा--

सदा मध्ये यासामियममृतनिस्यन्दसुरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।
प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ।

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा
भारती चमत्कारं वहति ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितर-

काव्यवत्प्रसन्नता भवन्तु । यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति
ताः मेघपरिचिताः कथं प्रसन्नता भवन्तीति संक्षेपार्थः । अर्थद्वयमपि
दुर्वोधम् ।

(७) अनवीकृतत्वं यथा--

सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकत्थनः ।

अत्र सदेत्यनवीकृतत्वम् ।

(८) निर्हेतुत्वं यथा--

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद् यस्याभून्न खलु तवकश्चिन्न विषयः ।

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयाद्

विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ।

यत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्तः ।

(९) प्रकाशितविरुद्धत्वं यथा--

‘कुमारस्ते नराधीश ! श्रियं समधिगच्छतु ।’

अत्र त्वं म्रियस्वेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्धत्वम् ।

(१०) सन्दिग्धत्वं यथा --

‘अचला अवला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः ।’

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तुं निश्चयाभा-
वात् सन्दिग्धत्वम् ।

(११) पुनरुक्तत्वं यथा--

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ।

अत्र द्वितीयार्धव्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुनरुक्तत ।

(१२) प्रसिद्धिविरुद्धता (ख्यातिविरुद्धता) यथा--

“ततश्चचार समरे शितशूलधरो हरिः” इति ।
अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम् ।

(१३) विद्याविरुद्धत्वं यथा--

“अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्याः” इति ।
अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वाद् विद्याविरुद्धता

(१४) साकाङ्क्षत्वम् -

ऐशस्य धनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।
स्त्रीरत्नञ्च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ।
अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति ।

(१५) सहचरभिन्नत्वं यथा--

सज्जनो दुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितस्तनी ।
खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः ।
अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनौ तत्सहचरः खलोऽशोभन इति
सहचरभिन्नत्वम् ।

(१६) अस्थानयुक्तत्वं (अपदयुक्तत्वमिति मम्मटः) यथा--

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिभूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्दुहिणान्वये च तदहो नेट्रग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ।
अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यम् ।

(१७) अविशेषे विशेषो--(अविशेषपरिवृत्तत्वम्) यथा--

हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ।
अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ।

(१८) अनियमे नियमो (अनियमपरिवृत्तत्वम्) यथा—
 आवर्त्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे ।
 तरङ्गा वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका ।
 अत्र आवर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

(१९) विशेषेऽविशेषो (विशेषपरिवृत्तत्वम्) यथा—
 “यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः ।”
 अत्र तमिस्रास्विति रजनीविशेषो वाच्यः ।

(२०) नियमेऽनियमो (नियमपरिवृत्तत्वम्) यथा—
 “आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते ।”
 अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः ।

(२१) विध्ययुक्तत्वं यथा—
 “आनन्दितस्वपक्षोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति ।”
 अत्र परपक्षान् हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम्

(२२) अनुवादायुक्तत्वं यथा—
 चण्डीशचूडाभरण चन्द्र लोकतमोऽपह ।
 विरहिप्राणहरण कदर्थय न मां वृथा ।
 अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपादस्यार्थो नानुवाद्यः ।

(२३) निमुक्तपुनरुक्तत्वं (त्यक्तपुनःस्वीकृतत्वम्) यथा—
 लग्नं रागावृताङ्गया सुदृढमिह ययैवासियष्ट्याऽरिकण्ठे
 मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
 तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
 भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्त्तिः ।
 अत्र विदितं तेऽस्तु इत्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादिना
 पुनरुपात्तम् ।

अथ रसदोषाः

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।
 परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ।
 आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः ।
 अकाण्डे प्रथनच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ।
 अङ्गिनोऽनुसन्धानमनङ्गस्य च कीर्तनम् ।
 अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।
 अथानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः । सा० द०

(१) रसस्य स्वशब्देन 'रस' इति शब्देन शृङ्गारादिशब्देन व
 अभिधानं यथा—

- (क) "तामुद्वीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ।"
 (ख) "चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ।"

(२) स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

"अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ।"

(३) व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यता यथा—

"जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ।"

(४) प्रतिकूलविभावदेः परिग्रहो यथा—

"मानं मा कुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ।"

अत्र यौवनार्थैर्यनिवेदनं शृङ्गारसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्ग
 शान्तस्यैव च विभाव इति शङ्कारे तत्परिग्रहो न युक्तः ।

(५) अनुभावस्य कष्टकल्पना—

धवल्यति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।
 ईषत्क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी ।

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावानुभावपर्यवसायिनौ स्थिता-
विति कष्टकल्पना ।

(६) विभावस्य कृच्छादाक्षेपः—

परिहरति रतिं मतिं लुनीते
स्खलिततरां परिवर्तते च भूयः
इति वत विषमा दशास्य देहं
परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ।

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भवात् कामिनीरूपो
विभावः कृच्छादाक्षेपः ।

(७) अकाण्डे प्रथनं (अनवसरे रसवर्णनम्) यथा—

वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्त्तमानानेकवीरसङ्क्षये काले दुर्योधनस्य
भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनम् ।

(८) अकाण्डे छेदो (अनवसरे रसविच्छेदः) यथा—

वीरचरिते राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे अन्योन्यसंग्रामे 'कङ्कणमो-
चनाय गच्छामि' इति राघवस्योक्तिः ।

(९) रसस्य पुनः पुनर्दीप्तिः—

कुमारसम्भवे रतिविलापे । कादम्बर्या महाश्वेताविलापे ।

(१०) अङ्गिनः (प्रधानस्य) अननुसन्धानं (अपरामर्शः) यथा—
रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

(११) अनङ्गस्य (अप्रधानस्य) कीर्त्तनं (वर्णनम्) यथा—
कर्पूरमञ्जर्या राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य
वन्दिवर्णितस्य प्रशंसा ।

(१२) अङ्गस्यातिविस्तृतिर्यथा—

हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । यथावा-किराताजुनीये सुराङ्गनाविलासादिः ।

(१३) प्रकृति-विपर्ययः—

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च । तेषां दिव्यादि
नायकानाम् धीरोदात्तादिता तेषा-मप्युत्तममध्यमाधमत्वम् । तेषु
यो यथाभूतस्तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः । यथा-धीरोद-
त्तस्य रामस्य धीरोद्धतवत् छद्मना वालिवधः । यथावा-कुमारसम्भ-
उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनम् । तद्वत्
पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् ।

(१४) अन्यदनौचित्यम्

देशकालादीनामन्यथा वर्णनम् । तथा सति काव्यस्यासत्य-
प्रतिभासेन विनेयानामुन्मुखीकारासम्भवः ।

उक्तदोषाणां कचिद्गुणत्वञ्च—

वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।

रौद्रादौ तु रसेत्यन्तं दुश्रवत्वं गुणोभवेत् ।

सुरतारम्भगोष्ठयादावश्लीलत्वं तथा पुनः ।

वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तरि ।

कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां स्याददोषता ।

वस्तुतोऽनौचित्यमेव दोषाधायकम् । औचित्ये तु दोषाणाम-
दोषता, गुणता, अदोषगुणता च ।

इति षष्ठः प्रकाशः ।

सप्तमः प्रकाशः

काव्यगुणा विविच्यन्ते--

गुणस्वरूपम्--

“ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

(काव्यप्रकाशः)

‘रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।

गुणाः॥

(सा० द०)

यथा प्रधानीभूतस्यात्मनः शौर्यादयो गुणास्तथैव काव्येऽङ्गित्व-
माप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोऽपि गुणाः सन्ति ।
शौर्यादय आत्मन एव गुणा नाकारस्य, तथैव माधुर्यादयोऽपि
रसस्यैव न वर्णानाम् ।

माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैवर्ण्यज्यन्ते न तु वर्णमात्राश्रयाः
किन्तु शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इव रसधर्मा इमे गुणाः परस्परया
रसोपकारकवर्णशब्दार्थानामपि गुणाः कथ्यन्ते--

“गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ।” का० प्र०

गुणा अचलस्थितयो भवन्ति । अर्थात् रसेन सह तेषां
स्थितिर्नियता ।

गुणभेदाः--

आचार्यवामनः दश गुणान् मन्यते--ओजःप्रसादश्लेषसमता-
समाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणाः ।” काव्या-
लंकारसूत्रवृत्तिः ३, २-४,

तन्मते ओजः, प्रसादः, श्लेषः, समता, समाधिः, माधुर्यं
सौकुमार्यम्, उदारता, 'अर्थव्यक्तिः, कान्तिः इति दश पदरचनागु
भवन्ति ।

मम्मटस्तु--'माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश' इत्यादि
विश्वनाथोऽपि माधुर्यम् ओजः प्रसादः इति त्रीनेवगुणान् मन्यते ।

(१) तत्र माधुर्यम्--

“चित्तद्रवीभावमयोह्लादोमाधुर्यमुच्यते ।” (सा० द०)
द्रवीभावश्च सहृदयचित्ताद्रत्वम् ।

रसविशेषे तस्यातिशय्यम्--

‘सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकंक्रमात् ।’ (सा० द०)
रचनायां माधुर्यस्वरूपम्--

मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडान् विना ।
रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा

यथा--लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्तङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ।
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजो वृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ।

(२) ओजः--

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ।
वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ।” (सा० द०)

रचनायां तस्य स्वरूपम्--

वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।
उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफौ टठडडैः सह ।

शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।
तथा समामबहुला घटनौद्धत्यशालिनी ।

यथा --

चञ्चद्भुजभ्रमितचङ्गदाभिघात--
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणित शोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ।

(३) प्रसादः—

‘चितं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ।
शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ’ सा० द०

यथा--गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललितेकलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ।

प्रसादगुणस्य बाहुल्यं रामायणे कालिदासग्रन्थेषु च दृश्यते ।

इति सप्तमः प्रकाशः

अष्टमः प्रकाशः

रीतिस्वरूपं तद्भेदाश्च निरूप्यन्ते—

“पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्त्री रसादीनाम् सा पुनः स्याच्चतुर्विद्या ।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ।
वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली लाटी चेति चतस्रो रीतयः ।”

सा० द०

(१) वैदर्भी—

“माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ।”

यथा—अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।
जनयन्ति मुहुयूनामन्तःसन्तापसन्ततिम् ।

(२) गौडी—“ओजः प्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासबहुला गौडी..... ।” सा० द०

बन्धः—रचना, आडम्बरः—गाढः ।

यथा—‘चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात’ इत्यादि ।

(३) पाञ्चाली—..... वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।
समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ।”

सा० द०

द्वयोः—वैदर्भीगौड्योः ।

यथा—मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ।

(४) लाटी--

“लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ।

सा० द०

यथा--अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-

मुदयगिरिवनालीवालमन्दारपुष्पम् ।

विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन् ।

कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ।

संक्षिप्तं रीतिलक्षणम्--

“गौडीडम्बरवद्धा स्याद् वैदर्भी ललितक्रमा ।

पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः ।”

कचितु वक्त्राद्यौचित्याद् वर्ण-वृत्ति-रचनादिनियमानामुल्लङ्घन-
मपि क्रियते--

“वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कचित्कवचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ।” मम्मटः

आचार्यदण्डी तु रीतेरनेकभेदान् मन्यते, किन्तु तस्य मते वैदर्भी-
गौडीयौ स्फुटप्रतीयमानभेदौ--

“अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ।” काव्यादर्शः

वामनादीनां मते वैदर्भी-गौडी-पाञ्चालीति तिस्र एव रीतयः ।

आचार्यमम्मटेन तु शब्दतो रीतीनां प्रतिपादनं न कृतम्, किन्तु

वृत्त्यनुप्रासप्रसंगे तेन वृत्तेर्भेदान् प्रदर्शयता स्पष्टमुक्तम्--

‘केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।’

मम्मटमते वृत्तयः (रीतयः) तिस्रः- उपनागरिका, परुषा,
कोमला च ।

(१) उपनागरिका--“माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।”

(२) परुषा--“ओजः प्रकाशकैस्तु परुषा ।”

(३) कोमला--“कोमला परैः ।”

परैः--शेषैर्वर्णैः । इयं कोमला केषाञ्चिन्मते ग्राम्या वृत्तिः ।

इत्यष्टमः प्रकाशः ।

नवमः प्रकाशः

अवसरप्राप्ताः काव्यालंकारा विविच्यन्ते—

अलंकारस्वरूपम्—“काव्यशोभाकरान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते ।”
दण्डी

“काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः
इति वामनः ।

वामनेन गुणालंकारयोः स्वरूपं निरूपयता तयोः पार्थक्यमपि
प्रदर्शितम् ।

मम्मटसंमतमलंकारलक्षणम्—

“उपकुर्वन्ति ते सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ।”

विश्वनाथः—“शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलंकारास्तेऽङ्गदादिवत् ।”

गुणालंकारयोर्भेदः—गुणालंकारावुभौ काव्यशोभाधायकौ किन्त्व-
लंकारास्तदातिशयहेतव इति द्वयोर्भेदः वामनमते ।

‘समवायवृत्त्याशौर्यादयः संयोगवृत्त्या हारादय इत्यस्तु गुणालंका-
राणां भेदः’ इति भट्टोद्धटः । “अलंकारा हारादिवत् अङ्गद्वारेणा-
ङ्गिनो रसस्योपकारकाः, गुणास्तु आत्मनः शौर्यादय इवाङ्गिनो रसस्य
धर्मास्तथा तदुत्कर्षहेतवः । काव्यात्मभूतेन रसेन सह गुणानां
स्थितिरचला हारादिवदलंकाराणां न तथा” इति मम्मटसम्मतिः ।

“अङ्गदादिभूषणानि यथा अङ्गानि भूषयन्ति तथैव अलंकाराः
काव्याङ्गयोः शब्दार्थयोः शोभातिशायिनस्तथा रसस्योपकारकाः ।

अलंकाराः हारादिवत् शब्दार्थयोरस्थिरधर्माः । गुणास्तु शौच-
इव काव्यात्मभूतरसस्य धर्माः इति विश्वनाथाभिप्रायः ।

गुणाः आभ्यन्तरधर्मास्तथाऽलंकारा हारादिवद् बाह्यधर्मा-
गुणानां रसेन सह स्थितिर्नियता किन्त्वलंकाराणां नेति गुणालं-
को योस्तात्त्विकमन्तरम् ।

अलंकार-विभागः—

अलंकाराणां मुख्यतो वर्गद्वयम्—शब्दालंकारोऽर्थालंकारश्च ।

‘शब्दार्थयोरलंकारो द्वावलंकुरुते मम ।

एकत्र निहितो हारः स्तनं ग्रीवामिव स्त्रियाः ।’ अग्निपुराण-
केचन—शब्दालंकारः, अर्थालंकारः. शब्दार्थोभयालंकारश्चे-
भेदत्रयं मन्यन्ते ।

‘शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरलंकारान् कवीश्वराः ।

बाह्यानाभ्यन्तरान् बाह्याभ्यन्तरांश्चानुशासति ।” सरस्वती-
कण्ठाभरणम्

तत्र शब्दपरिवृत्यसहत्वं शब्दालंकारत्वम्, शब्दपरिवृत्तिसह-
मर्थालंकारत्वम्, शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वमुभयालंकारत्वम् ।

परिवृत्तिसहत्वम्—पर्यायशब्दोपादानेऽपि प्रकृतोपयोगित्वम्

शब्दालंकाराः— अनुप्रासयमकादयः ।

अनुप्रासः

‘अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैपम्येऽपि स्वरस्य यत् ।”

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनमात्रसादृश्यम् अनुप्रासः । रसानुगु-
वर्णानां प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः ।

यथा—

लताकुञ्जं गुञ्जनमदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् ।
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोवृन्दं विन्दन् किरिति मकरन्दं दिशिदिशि ।

अनुप्रासः पञ्जधा--छेकानुप्रासः, वृत्त्यनुप्रासः, श्रुत्यनुप्रासः,
अन्त्यानुप्रासः, लाटानुप्रासश्च ।

तत्र छेकानुप्रासः--छेका विदग्धाः । तैः प्रयुक्तोऽनुप्रासः ।

‘छेको व्यञ्जनसंघस्य सकृत्साम्यमनेकधा ।
अनेकस्य व्यञ्जनस्य एकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः । यथा--

आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥

वृत्त्यनुप्रासः--वृत्तयः पूर्वमुक्ताः ।

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाऽप्यनेकधा ।
एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥

एकस्यानेकस्य च व्यञ्जनस्य सकृदसकृद्वा स्वरूपतोऽथवा
स्वरूपतः क्रमतश्च सादृश्यं वृत्त्यनुप्रासः । यथा--

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ।

श्रुत्यनुप्रासः--

उच्चार्यत्वाद् यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके ।
सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ।

एकस्थाने उच्चरितानां व्यञ्जनानां सादृश्यम् । यथा--

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ।

अत्र 'जीवयन्ति' इति 'याः' इति 'जयिनीः' इति जकारयकारसूनि
कत्रस्थाने तालौ उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् । मुद

अन्यानुप्रासः--

व्यञ्जनं चेद् यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु ।
आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास उच्यते ।

अन्तेऽनुप्रासः अन्त्यानुप्रासः । एष च पादस्य पदस्य च
प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा-

केशः काशस्तवकविकासः कामः प्रकटितकरभविलासः ।
चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम् ।
एवमेष 'मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्तः' इत्यादौ पदान्तगोऽनुप्रासः ।

लाटानुप्रासः--

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तः..... ।" सा० द०

यथा--यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रासः ।

यमकम्

"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ।"

अत्र द्वयोरपि वर्णसमुदाययोः कचित् सार्थकत्वम्, कचिन्निरर्थ
कत्वम् क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वम् । अतउक्तं
'सत्यर्थे' इति । तेनैव क्रमेणेति 'दमोमोहः' इत्यादेर्विविक्तविषयतः

सूचितम् । एतच्च पदपादाद्यावृत्तित्वेन प्रभूततमभेदम् । दिङ्मात्र-
मुदाह्रियते--

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ।

श्लेषः

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।
स च वर्णप्रकृतिप्रत्ययपदादिश्लेषाद् बहुविधः ।

यथा--प्रतिकूलतामुपगतेहि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुर्भून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ।

अत्र 'विधौ' विधुविधिशब्दयोरिकारोकारयोर्वर्णयोरौकाररूपत्वाद्
वर्णश्लेषः । 'कर' इत्यत्र प्रकृतिश्लेषोऽपि ।

पृथुकात्तंस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देवः ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ।

अत्र पदश्लेषः ।

वक्रोक्तिः

यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते ।

श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ।

वक्रोक्तिर्द्विविधा-श्लेषवक्रोक्तिः, काकुवक्रोक्तिः । क्रनेणोदाहरणम्-

के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं व्रते विहगः स वा फणपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः ।

वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कीदृक स्मरो वर्त्तते
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव योषिद्भ्रमः
अत्र पदानामर्थद्वययोगात् श्लेषवक्रोक्तिः ।

गुरुजनपरतन्त्रतया दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ।

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थं नियुक्तो नञ् अन्यथा काक
एष्यत्येवेति विध्यर्थे घटितः । काकुः कण्ठध्वनिविशेषः ।

वक्रोक्तिरलंकारोऽयं सर्वाधिकचमत्कारपूर्णतया सर्वालंकारा
प्राणत्वेन प्रतिपादितो भामहेन -- "सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽपि
विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ।
काव्यालंकारः ।

वक्रोक्तिजीवितकारमते तु 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम् ।'

पुनरुक्तवदाभासः

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ।

भिन्नरूपसार्थकनिरर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थकत्वेन मुखे भासनं
पुनरुक्तवदाभासः ।

यथा-- भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः ।

अत्र भुजङ्गकुण्डलीत्यत्र आपातमात्रेण सार्पार्थतया पौन-
रुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्ये-
त्यन्यार्थत्वम् । तथैव शशिशुभ्रांशुशीतगुशब्दानां पौनरुक्त्यमा-
पाततः । पर्यवसाने तु शशिनः कर्पूरस्येव शुभ्रा अंशवो यस्य
तादृशः शीतगुश्चन्द्रः इत्यर्थः । पायादव्यादित्यत्र क्रियागतपौन-
रुक्त्यम्, पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानम् । हरः शिव इत्यत्र
पौनरुक्त्यम्, हर इत्यस्य चेतोहरः मनोरम इत्यत्र पर्यवसानम् ।

चित्रालंकारः

“तच्चित्रं यत्र वर्णानां खङ्गाद्याकृतिहेतुता ।” का० प्र०

सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खङ्ग-मुरज-पद्म-चक्र
गोमूत्रिकाद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् । कष्टं काव्यमेत-
दिति नात्रोदाह्रियते ।

“रसस्य परिपन्थित्वान्नालंकारः प्रहेलिका ।” सा० द०
अभिप्रेतार्थसंवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिका ।

यथा-- पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।
तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्राण्याभरणानि च ।

अत्र ‘दुर्योधन’ इत्यत्र ‘अदुर्योधन’ इति अदुरिति क्रियापदं
गुप्तम् । यः अधन आगतस्तस्मै अदुरित्यर्थः ।

क्रीडागोष्ठीविनोदेषूपयुक्तत्वात् प्रहेलिकाया अलंकारत्वं दण्डि-
प्रभृतिभिः प्राचीनैरालंकारिकैः स्वीकृतम् ।

अथार्थालंकारा विविच्यन्ते --

अर्थालंकारा द्विविधाः--सादृश्यमूलाः विरोधमूलाश्च । सादृश्य-
मूला उपमारूपकादयः, विरोधमूलाः विरोधाभासासङ्गत्यादयः ।
तत्रार्थालंकारेषु प्राधान्यात्, सादृश्यमूलालंकाराणामुपजीव्यत्वेन च
आलंकारिकैरर्थालंकारनिरूपणस्यारम्भ उपमालंकारतः कृतः । आचार्य
रुय्यकेनापि उपमालंकारस्य प्राधान्यं स्वीकृतम्--“उपमैवानेक-
प्रकारवैचित्र्येणानेकालंकारबीजमूला ।” अलंकारसर्वस्वम्

उपमा

“साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः ।” सा० द०
साम्यं क्रियया गुणेन च ।

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं, व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्ति-
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम्, अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्या-
भेदः । उपमायां चत्वारि वस्तून्यपेक्षितानि-उपमानोपमेयौ समान-
धर्मः सादृश्यवाचकशब्दश्च । उपमेयस्य प्रकृत-प्रस्तुत-विषयेति-
पर्यायवाचिशब्दाः सन्ति । उपमानस्य अप्रकृताप्रस्तुतविषयीति-
शब्दैरपि व्यवहारः । उपमाया मुख्यतोभेदद्वयम्-पूर्णोपमा लुप्तोपमा
च । उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकशब्दानामुपादाने पूर्णो-
पमा, एकस्य, द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्तोपमा । पूर्णोपमाया अपि
श्रौत्यार्थोतिभेदद्वयम्—

“श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।

अर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः ।” सा० द०

पूर्णोपमा यथा—क्षणात् प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः ।

निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिरवेव जरसो मतिः ।

अत्र क्रियासाम्यम् ।

हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यश्चद्रोदयारम्भ इवाम्बुगशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ।

अत्र गुणसाम्यम् ।

लुप्तोपमा यथा—मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत् ।

अत्र साधारणधर्मस्यानुपादानम् ।

रसनोपमा

“यथोद्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ।

तदालंकारिकैरेषा कथिता रसनोपमा ।”

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानता रसनोपमा ।

यथा— चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो
हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि ।
वारीयते स्वच्छतया विहायः ।

मालोपमा

मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ।
यथा— वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा ।

अनन्वयः

उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः ।
यथा—राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि ।
चन्द्रश्चन्द्र इवातन्द्रः शरत्समुदयोद्यमे ।

उपमेयोपमा

पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता ।
वाक्यद्वये उपमानोपमेययोः पर्यायेण उपमेयोपमानत्वम् ।
यथा—कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेवतनुः ।
धरणीव धृतिधृतिरिव धरणी सततं विभाति वत यस्य ।

रूपकम्

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।
उपमानोपमेययोरतिसाम्यप्रदर्शनाय काल्पनिकोऽभेदारोपः
रूपकम् । तच्च परस्परितम्, साङ्गम् (सावयवम्), निरङ्गम्
(निरवयवम्-शुद्धम्), मालारूपकम्, रसनारूपकञ्चेति पञ्चविधम् ।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते--

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रबालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ।
अत्र लतासु वधूनां, पुष्पस्तवकादिषु च स्तनादीनामारोपः ।

उत्प्रेक्षा

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

प्रकृतस्य-उपमेयस्य, समेन-उपमानेन, सम्भावनम्-उत्कटकोटि-
संशयः । उत्प्रेक्षा द्विविधा--

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ।

वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

हेतूत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षादयोऽपरेऽपि भेदाः सन्ति ।

उत्प्रेक्षाबोधकशब्दाः--

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ।

यथा--लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ।

स्मरणम्

सदृशानुभावद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ।

सदृशवस्तुदर्शनात् पूर्वानुभूतवस्तुनः स्मृतिः स्मरणालंकारः ।

यथा--अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् ।

स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम् ।

सन्देहः (ससन्देहः)

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ।

भेदोक्तौ तदनुक्तौ च द्विधाऽसौ परिकीर्तितः ।

प्रकृते--उपमेये, अन्यस्य--उपमानस्य, प्रतिभा--कविप्रौढोक्तिः,
भेदः--वैधर्म्यम् ।

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्त्तण्डः किं ? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं ? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्नः किं ? साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ।

भेदानुक्तौ यथा

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरमूचन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यामजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ।

भ्रान्तिमान्

साम्यादतस्मिस्तद्बुद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता ।
सन्देहेऽनिश्चयात्मिका प्रवृत्तिः, भ्रान्तौ तु निश्चयात्मिकेति
तयोर्भेदः ।

यथा— महाराज ! श्रीमन् ! जगति यशसा ते धवलिते
पयःपारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते ।
कपर्दी कैलासं करिवरमथायं कुलिशभृत्
कलानाथं राहुः कमलभवनो हंसमधुना ।

अपह्नुतिः

प्रकृतं प्रतिषिद्धान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः ।
अपह्नुतिर्गोपनं निबेधश्च । उपमेयमसत्यं कृत्वा उपमानस्य सत्यतया

स्थापनमपहृतिः । इयं द्विधा—कचिदपहवपूर्वक आरोपः, कचिदा-
रोपपूर्वकोऽपहवः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।
नायं शशी कुण्डलितः फणोन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ।

अत्र प्रस्तुतानां नभोमण्डलादीनां प्रतिषेधेन अप्रस्तुतानामम्बु-
राशिप्रभृतीनां स्थापनम् ।

एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि-
हिण्डीरपिण्डरुचिशितमरीचिविम्बम् ।
उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य
धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन ।

एतत् दृश्यमानमस्ताचलशिखरावलम्बि फेनसमूहप्रभं चन्द्रमण्डलं
रात्रि व्याप्य प्रदीप्तस्य कामाग्नेः व्यक्तकलङ्कुच्छलेन धूमं दधत् शोभते ।
अत्र कलङ्कुस्यारोपपूर्वकोऽपहवः ।

निश्चयः

अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः ।
अन्यत्—अप्रस्तुतम् ।

यथा— वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते ।
इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर किं मुधा परिभ्रमसि ।

अतिशयोक्तिः

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते

अध्यवसायः—विषयस्य निगरणेन विषयिणोऽभेदज्ञानम् ।

उत्प्रेक्षायामप्रस्तुतस्यानिश्चयत्वेन निदंशात् साध्यत्वम्, इह तु निश्चित-
त्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वमित्यनयोर्भेदः । निगारणञ्च रभयत्रापि
समानमेव ।

यथा — दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानः
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ।...उत्तरराम०

अत्र कुशस्य वीररसरूपेण दर्परूपेण चाध्यवसानम् । अतिश-
योक्तेर्भेदाः—

भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।
पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ।...सा० द०

भेदातिशयोक्तिः, अभेदातिशयोक्तिः, सम्बन्धातिशयोक्तिः,
असम्बन्धातिशयोक्तिः, कारणातिशयोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणम्—

(१) भेदातिशयोक्तिः (भेदेऽभेदकल्पना)—

कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।
कुवलययुगलं ततो विलोलं
तिलकुसुमं तदधः प्रबालमस्मात् ।

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः ।

(२) अभेदातिशयोक्तिः (अभेदे भेदकल्पना)—

अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः ।
तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकम् ।

अत्र प्रस्तुतनायिकासौन्दर्यस्य स्त्रीसौन्दर्याद् भिन्नत्वप्रदर्शनादभे-
दे भेदः ।

(३) सम्बन्धातिशयोक्तिः (सम्बन्धेऽसम्बन्धः)—

अस्याः सर्गाविधौ प्रजापतिरभूदित्यादि ।...

अत्र पुराणप्रजापतेर्निर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः ।

(४) असम्बन्धातिशयोक्तिः (असम्बन्धे सम्बन्धः) --

पुष्पं प्रबालोपहितं यदि स्या--

न्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्या--

स्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य । कु० सम्भ०

अत्र यदिशब्दबलादसम्बन्धे सम्बन्धः सम्भावितः ।

(५) कारणातिशयोक्तिः-- कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः
स च द्विधा, कारणात्पूर्वं कार्यस्य भावे, द्वयोः समकालत्वेन च
द्वयोः समकालत्वेन कथनमत्यन्तातिशयोक्तिः । क्रमेण यथा--

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनतरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयंक्रमः

तव प्रदादस्य पुरस्तु सम्पदः । अभि० श०

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डलम् । रघु०

प्रतिवस्तूपमा

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः ।

एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ।

प्रतीयमानसादृश्ययोर्वाक्ययोरेकस्यापि धर्मस्य पौनरुक्तमिया
शब्दान्तरेण निर्देशः प्रतिवस्तूपमा । यथा--

धन्याऽसि वैदर्भि ! गुणैरुदारं--
र्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया
यद्विधमप्युत्तरलीकरोति । नैषधच०

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च धर्म एक एव पौनरुक्त्यनिरा-
साय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टः ।

दृष्टान्तः

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ।

सधर्मस्य-समानधर्मस्य, वस्तुनः-विषयस्य, प्रतिविम्बनम्-प्रणि-
धानेन गम्यसाम्यत्वम् । समानधर्मवतां विषयाणां परस्परविम्ब-
प्रतिविम्बभावो दृष्टान्तः ।

अयं तु साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । साधर्म्येण यथा-

अविदितगुणापि सत्कविभणतिः कर्णेण वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ।

वैधर्म्येण यथा--

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः
करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।

भटाः परेषां विशरारुतामगुः
दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ।

विशरारुताम् अगुः--पलायनपराः संजाताः ।

निदर्शना

“सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ।” विश्वनाथः

“ निदर्शना ।

“अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमा परिकल्पकः ।” मम्मटः
निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उपमापरिकल्पकः पर्यवसाने साम्यबोधः ।

सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा—

कोऽजाभूमिवलये जनान् मुधा
तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ।
वेदयन्निति दिनेन भानुमा—
नाससाद चरमाचलं ततः ।

अत्र भानुमत ईदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्भवत्येव
स च भानुमतोऽस्ताचलगमनस्य परितापिनां विपत्प्राप्तेश्च विस्म
प्रतिविम्बभावं बोधयति ।

असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा —

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ।

अत्र सन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिव इत्युपमाया
पर्यवस्यति ।

तुल्ययोगिता

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ।

केवलं प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्मसम्बन्धः तुल्ययोगिता ।

यथा— यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोग्धक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुर्ध्वरित्रीम् ।

अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात् तद्रूपधिरत्नानामपि प्रकृतत्वम् ।

तेषां दोहनक्रियारूपैकसमानधर्मसम्बन्धात् औपम्यस्य गम्यत्वात्
हेवलप्राकरणिकविषयोऽयमलंकारः ।

तदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्तेन भासते ।

मालतीशशभृल्लेरवाकदलीनां कठोरता ।

अत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपकधर्मसम्बन्धः ।

दीपकम्

अप्रस्तुतप्रस्तुयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धो दीपकम् । प्रस्तुतानामप्रस्तुता-
नाञ्च एकधर्मः क्रियादिः एकवारमेव यदुपादीयते तदेकस्थस्यैव समस्त-
वाक्यदीपनाद् दीपकम् । तत्त्रिविधिम्-कारकदीपकम्, क्रियादीपकम्,
मालादीपकञ्च । क्रमेणोदाहरणम्—

दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे
भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।

उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-
मायाति याति हसति श्रसिति क्षणेन ।

अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रियासम्बन्धः ।

बलावलेपादधुनापि पूर्ववत् प्रवाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।

सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि !

अत्र प्रस्तुताया निश्चलायाः प्रकृतेः अप्रस्तुतायाश्च सत्या योषितः
एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरमुपक्रियते चेत्तन्मालादीपकम् ।

यथा—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम्
कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ।

व्यतिरेकः

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्य-उपमेयस्य, व्यतिरेकः-आधिक्यम्, स एव व्यतिरेक
लंकारः । यथा —

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ।

अत्र उपमानभूतचन्द्रपद्माद्यपेक्षया उपमेयस्योमामुखस्य अधिक
गुणवत्त्वकथनम् ।

उपमानादुपमेयस्यन्यूनत्वकथनेऽपि व्यतिरेकः । यथा—

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् ।
विरम प्रसोद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्ति यातन्तु ।

अत्रोपमानभूतशशिनोऽपेक्षयोपमेयस्य यौवनस्य न्यूनता कथिता
मम्मटेन तु 'अत्र यौवनगतास्थैर्यस्याधिक्यं विवक्षितम्' इत्युक्त्वा
खण्डितमिदम् । तेनोपमेयस्याधिक्य एवेदमुदाहरणं दत्तम् ।

प्रतीपम्

प्रतिद्वयोपमानस्योपमेयत्वप्रकरूपनम् ।

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ।

क्रमेण यथा —

यत् त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारी शशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुमारिगतयस्ते राजहंसा गता—
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ।

अत्र प्रसिद्धानामुपमानवस्तूनामिन्दीवरादीनामुपमेयत्वप्रकल्पनम्
अत्र काव्यलिङ्गमपि संभवति ।

मुखं यदि किमिन्दुना ? यदि चलाञ्चले लोचने
किमुत्पलकदम्बकैः ? यदि तरङ्गभङ्गी भ्रुवोः ।

किमात्मभवधन्वना ? यदि सुसंयताः कुन्तलाः
किमम्बुवहडम्बरैः ? यदि तनूरियं किं श्रिया ?

अत्र इन्दुप्रभृतीनामुपमानानां निष्फलत्वकथनम् ।

उल्लेखः

एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ।

ग्रहीतृणां भेदादेकविषयस्यानेकविधोल्लेख उल्लेखालंकारः ।
यथा— प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ।

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादननेकधोल्लेखः ।

सहोक्तिः

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ।

एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्यावगमकं सा
सहोक्तिः ।

यथा-- सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः
 सह मणिवलयैर्वाष्पधाराः पतन्ति ।
 तव सुभगवियोगे तस्या उद्विग्नायाः
 सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ।

अत्र श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दं दिवसनिशादिगतं
 सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते ।

विनोक्तिः

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।
 यत्र अन्येन विना अन्यः शोभनोऽशोभनो वा कथ्यते ।

यथा-- विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः ।
 विना ग्रीष्मोष्मणा मञ्जुर्वनराजिरजायत ।

अत्र शोभनत्वम् ।

अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।
 का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना ।

अत्राशोभनत्वम् ।

समासोक्तिः

यत्रोक्ताद् गम्यतेऽन्योर्थस्तत्समानविशेषणः ।
 सा समासोक्तिरुदिता संक्षेपार्थतया बुधैः ।

यत्र समानविशेषणैः कार्यैर्लिङ्गैर्वा, उक्तात्--प्रस्तुतादप्रस्तुताद्वा,
 अन्यः--प्रस्तुतोऽप्रस्तुतो वा, अर्थः, गम्यते-बोध्यते, सा संक्षेपो-
 क्तिस्वरूपत्वात् समासोक्तिः कथिता । समासोक्तिः--संक्षेप-
 णोक्तिः । संक्षेपश्च एकस्य वचनेनोभयप्रतीतिः ।

यथा —

श्रुतिमुखभ्रमरस्वनगीतयः ।
 कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।
 उपवनान्तलताः पवनाहतैः ।
 किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ।

अत्र विशेषणसाम्यात् प्रस्तुताद्वनलतरूपार्थादप्रस्तुतो नर्तकी-
 रूपोऽर्थः प्रतीयते ।

चातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान्
 याचते जलधरं पिपासितः ।
 सोऽपि पूरयति भूयसाऽम्भसा
 चित्रमत्र महतामुदारता ।

अत्र अप्रस्तुताच्चातकात् जलधराच्च कार्यसाम्यात् प्रस्तुतो याचकः,
 उदाराशयो धनपतिश्च बोध्यते ।

परिकरः

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

साकूतैः--साभिप्रायैः, विशेषणैर्यत् विशेष्यस्याभिधानम्, स
 परिकरो नाम अलंकारः ।

यथा-- तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि
 सहायमेकं मधुमेव रवध्वा ।
 कुर्व्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः
 धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।

अत्र कुसुमायुध इति विशेषणं वक्तुर्निःसारायुधत्वं द्योतयति
 पिनाकपाणेरिति च रुद्रस्य महासारायुधत्वम्, इत्युभयं साभिप्रायं
 विशेषणम् ।

व्याजोक्तिः

व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्धिन्नस्यापि वस्तुनः ।

निगूढमपि वस्तु कथमपि व्यक्तं केनापि व्यपदेशेन यदपहूयते
सा व्याजोक्तिः ।

यथा--शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तापगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चादिविसंष्टुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
आः शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ।

कुमार०

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया
अपहूतौ ।

व्याजस्तुतिः

व्याजस्तुतिमुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

मुखे--अपाततः, रूढिः--पर्यवसानम्, अन्यथा--यथाक्रमं
स्तुत्यां निन्दायां वा । स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा, निन्दापर्यवसा-
यिनी स्तुतिश्च व्याजस्तुतिः कथ्यते । अतोऽस्याः भेदद्वयम् । क्रमेणो-
दाहरणम्--

स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव !
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः ।

स्तनयुगे मुक्ताभरणं यासांताः, पक्षे स्तनयुगात् मुक्ताभरणं
यासां ताः, कण्टको रोमाञ्चस्तीक्ष्णवृक्षाग्रवयवश्च, विश्वस्ताः अयम-
स्माकं नापकर्त्तेति विश्वासाश्रयाः, पक्षे विधवाः, प्रागिव कोपात्
पूर्वकाले इव । अत्र राजानं प्रति कस्यचिदुक्तौ स्त्रीणां पीडाज-

नक्तवेन आपाततो निन्दा, पर्यवसाने तु शत्रुनाशकत्वेन स्तुतिः प्रतीयतेऽतः स्तुतिपर्यवसायिनी निन्देयम् ।

व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं
यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।
स्तोत्रन्तु ते महद्दिदं घन ! धर्मराज--
साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान् निहत्य ।

अत्र धर्मराजस्य यमस्य) साहाय्याचरणेन आपाततः स्तुतिः, पर्यवसाने तु पथिकापकारेण निन्दा प्रतीयते । अतोऽत्र निन्दा-पर्यवसायिनी स्तुतिः ।

पर्यायोक्तम्

“पर्यायोक्तं विनावाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।” मम्मटः
“पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते ।” विश्वनाथः
“पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणभिधीयते ।” भामहः

‘अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये ।’
यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ।’ दण्डी

यथा— यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः । हयग्रीवधकाव्यम्

यं-हयग्रीवं प्रेक्ष्य ऐरावतमुखे मदेन, हरेः-इन्द्रस्य हृदये मानेन ।
अत्रैरावणशकौ मदमानमुक्तौ जाताविति गम्यमेव प्रकारान्तरेणोच्यते ।

पर्यायः

“कचिदेकमने कस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ।” विश्वनाथः

“एकं क्रमेणाने कस्मिन् पर्यायः ।” मम्मटः

अत्र एकं वस्तु अनेकविधे वस्तुनि, अनेकविधं वा वस्तु एक-
स्मिन् वस्तुनि भवति क्रियते वा स पर्यायः । क्रमेण यथा—

स्थिताः क्षणं पक्षमसु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

बलीषु तस्याः स्वलिताः प्रपेदिरे

चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः । कुमारसं०

अत्र प्रथमोदविन्दुरुपमेकं वस्तु पक्षमादावनेकत्र क्रमेण भवति ।

विसृष्टरागादधरान्निवर्त्तितः

स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः

कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः । कुमारसं०

अत्र कररूपमेकं वस्तु अधरकन्दुककुशाङ्कुराक्षसूत्ररूपानेकवस्तु
क्रियते ।

विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः ।

वृककाकशिवास्तत्र

धावन्यरिपुरे तव ।

अत्रैकस्मिन्नरिपुषे विलासिनीनां वृककाकादीनाञ्चानेकेषां क्रमेण
भवनम् ।

तद्गोहं नतभित्ति, मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः

सा घेनुर्जरती, नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

स क्षुद्रो मुषलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिताम्

आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियती भूमिं समारोपितः ।

अत्र नतभित्तिमन्दिरादीनामनेकेषां स्वामित्वसम्बन्धेन एकत्रैव
द्विजे करणम् !

परिवृत्तिः

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ।

किञ्चित् त्यक्त्वा कस्यचिदादानं विनिमयः । स च समेन समस्य अधिकेन न्यूनस्य, न्यूनेनाधिकस्य ग्रहणमिति त्रिविधः । क्रमेण यथा-

दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनञ्जरः ।

अत्र प्रथमाद्धे समेन समस्य, द्वितीयाद्धे अधिकेन न्यूनस्य ग्रहणम् ।

तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।
येन जर्जरक्लेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ।

अत्र न्यूनेनाधिकस्य ग्रहणम् ।

परिसंख्या

प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् ।
तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा यदि ।
परिसंख्याख्योलंकारः स्यात्तदा हि चतुर्विधः ।

व्यपोहः-व्यवच्छेदः ।

प्रश्नं कृत्वा प्रश्नमकृत्वा वा शब्दसाहाय्येन अर्थसामर्थ्याद् वा कस्माच्चिद् वस्तुनः कस्यचिद् वस्तुनो व्यवच्छेदः परिसंख्या नामालंकारः । अयञ्च प्रश्नपूर्वकं कस्यचिद् वस्तुनः शाब्दो व्यवच्छेदरूप इत्येकः, आर्थः पुनः द्वितीयः, एवं प्रश्नमन्तरा कस्यचिद् वस्तुनः शाब्दो व्यवच्छेदरूप इति तृतीयः, आर्थः पुनश्चतुर्थ इति साकल्येन चतुर्विधः ।

क्रमेण यथा--

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्थचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ।
अत्र किमिति प्रश्नपूर्वकं रत्नादेर्व्यवच्छेदः शाब्दः ।

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयञ्च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्त्यै प्रभवति ।

अत्र प्रतिषेधकस्य नञः व्यवच्छेद्यस्य पानगोष्ठ्यादेशश्च शाब्देना-
नुपात्तत्वात् । किंपदेन प्रश्नपूर्वकम् आर्थो व्यपोहः ।

भक्तिर्भवे, न विभवे, व्यसनं शास्त्रे, न कामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि, न वपुषि, प्रायः परिदृश्यते महताम् ।

अत्र किमादेरभावात् प्रश्नाभावः, अथापि विभवादेर्व्यवच्छेदो
यः, स शाब्दः, नञा तदभिधानात् ।

सोऽर्थो यो निजहस्ते, तन्मित्रं यन्निरन्तरं व्यसने ।

तद्रूपं यत्र गुणाः, तद्विज्ञानञ्च यत्र धर्मः स्यात् ।

अत्र व्यवच्छेद्यस्य व्यवच्छेदकस्य च अनुपादनात् आर्थः ।

श्लेषमूलत्वे चास्य वैचित्र्यविशेषः कादम्बर्यादौ द्रष्टव्यः ।

उत्तरम्

उत्तरश्रुतिमात्रतः..... ।”

प्रश्नस्थोन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ।

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते तदेकं तावदुत्तरम् ।

यथा— वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः ।
अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ।
अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यदसम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं
स्यात्तदपरमुत्तरम् । यथा—

का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं यज्जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्खलो लोकः ।

अत्र असकृत् प्रश्नः, उत्तरञ्चासकृत्, तथा लोकविलक्षणम् । अन्य-
व्यपोहे तात्पर्याभावान्नेदं प्रश्नपरिसंख्या । नचेदमनुमानम् ।
साध्यसाधनयोर्निर्देशे एव तस्याङ्गीकारात् । न च काव्यलिङ्गम्,
उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

अर्थापत्तिः

दण्डापूपिकयाऽन्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

‘मूपिकेण दण्डो भक्षितः’ इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादा-
यातं भवतीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । तयार्थान्तरबोधनमर्थापत्तिः

यथा—

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अतितप्तमयोऽपि मार्दवं, भजते कैव कथा शरीरिणाम् ।

अतिकठिनं लौहमपि तापेन गलितं भवति इति तदपेक्षया अति-
सुकुमारस्य मनुष्यहृदयस्य गलनं सुतरामायातीत्यर्थापत्तिः ।

अन्योऽन्यम्

अन्योऽन्यमुभयोरेकक्रियायाः करणं मिथः ।

एकक्रियामुखेन वस्तुनोः परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यालंकारः ।

यथा-- त्वया सा शोभते तन्वी तया त्वमपि शोभसे ।
रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी ।

कारणमाला

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात् ।

यथा-- जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ।

एकावली

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तदैकावली द्विधा ।

पूर्वं पूर्वं प्रति तथोत्तरस्य वस्तुनो विशेषणत्वेन यत् स्थापनं
निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा एकावली कथ्यते । क्रमेण यथा—

सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम् ।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीता सङ्गीतं मधुवर्षि च ।

अत्र सरसोऽम्भोजम्, अम्भोजस्य भृङ्गाः, भृङ्गाणां सङ्गीतम् इत्येवं
क्रमेण विशेषणं विधीयते ।

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ।

अत्र क्रमेण पूर्वपूर्वस्य निषेधः ।

समुच्चयः

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ..... ।

प्रस्तुतस्य कार्यस्य सिद्धये एकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्त-
राणि यत्र भवन्ति स समुच्चयः । यथा—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।
स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मम्मथसुहृत् कालः कृतान्तोऽक्षमो-
नो सख्यश्चतुराः कथन्तु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ।

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति तदुपरि प्रियतम-
दूरस्थित्याद्युपात्तम् ।

समाधिः

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

यथा— मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतिष्यतः
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ।

प्रत्यनीकम्

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्त्तुं तिरस्किया ।
या तदीस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ।

प्रतिपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत् तमेव प्रतिपक्ष-
मुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणं तदनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्
प्रत्यनीकमभिधीयते ।

यथा— त्वं मनोभवविनिर्जितरूपः
सा च सुन्दर ! भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां
तापयत्यनुशयादिव कामः ।

अर्थान्तरन्यासः

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्तु सौार्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ।

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण, विशेषो वा सामान्येन यत् समर्थ्यते सौार्थान्तरन्यासः । समर्थ्यस्मर्थ-
कवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्तस्तु न तथा
इत्यनयोर्भेदः ।

सामान्यं विशेषेण यथा--

बृहत्सहायः कार्यानां क्षोदीयानपि गच्छति ।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा । माघ०

विशेषः सामान्येन यथा--

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ।

उदाहरणद्वयमिदं साधर्म्ये । वैधर्म्ये यथा--

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।
शाम्येत् प्रत्युपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ।

अत्र द्वितीयाद्धर्गतेन सामान्येनार्थेन प्रथमाद्धर्गतो विशेषोऽर्थो
समर्थ्यते ।

कार्यस्य कारणेन कारणस्य च कार्येण समर्थनेऽप्यर्थान्तरन्यासो
यथा--

पृथिव स्थिरा भव भुजङ्गम धारयैनां
 त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
 दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीषां
 देवः करोति हरकामुक्माततज्यम् ।

अत्र कारणभूतं हरकामुक्माततज्याकरणं पृथ्वीस्थैर्यादेः कार्यस्य
 समर्थकम् ।

सहसा विदधीत न क्रियामभिवेकः परमापदां पदम् ।
 वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ।

अत्र सम्पद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्व-
 रूपस्य कारणस्य समर्थकम् ।

काव्यलिङ्गम्

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ।

वाक्यस्य पदार्थस्य वा हेतुरूपेणोक्तौ काव्यलिङ्गम् । यथा--

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
 जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्भरगर्भस्त्रिन्न--

सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते । उत्तररा०

अत्र करुणाया अभावे 'रामस्य गात्रमसि' इति वाक्यम्, दुर्भरगर्भ-
 स्त्रिन्नसीताप्रवासनपटोः' इति पदार्थश्च हेतुः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा

क्वचिद् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।

कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् ।

अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद् गम्यते पञ्चधा ततः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

(विश्वनाथः)

अप्रस्तुतस्य (अप्राकरणिकस्य) प्रशंसया (वर्णनेन) प्रस्तुतस्य
 आक्षेपः अप्रस्तुतप्रशंसा । अथवा अप्रस्तुतस्य प्रशंसामुखेन प्रस्तुतस्य
 निन्दा अप्रस्तुतप्रशंसा । सा पञ्चधा क्वचित् सामान्यादप्रस्तुताद्
 विशेषः प्रस्तुतः क्वचिद् विशेषादप्रस्तुतात् सामान्यं प्रस्तुतम्, क्वचित्
 कार्यादप्रस्तुतात् प्रस्तुतं निमित्तम्, क्वचित् निमित्तादप्रस्तुतात् प्रस्तुतं
 कार्यम्, क्वचित् समात् अप्रस्तुतात् समं प्रस्तुतमिति । समासोक्तौ
 प्राकरणिकेनाप्राकरणिकस्याक्षेपः अप्रस्तुप्रशंसायामप्राकरणिकेन प्राक-
 रणिकस्याक्षेपः इत्यनयोर्भेदः ।

क्रमेणोदाहरणम्--

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति
 स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥

अत्र अस्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुतं सामान्यम-
 भिहितम् ।

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
 विषयमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ।

अत्र ईश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारिणः हित-
 कारिणोऽप्यहितकारिणो जायन्ते इति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभि-
 हितः । उपर्युक्तोदाहरणद्वयेऽप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासोऽपि
 सम्भवति ।

राजन् ! राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
 कुञ्जे ! भोजय मां कुमार ! सचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
 इत्थं नाथ ! शुक्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरात्
 चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ।

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव भवदरयः पलाय्य गता
 इति निमित्ते प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्वेवं सवाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ।

अत्र 'प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोऽसि' इति कार्यं पृष्ठे (प्रस्तुते)
कारणमभिहितम् ।

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदजितमनेन दुरणवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ।

अत्र असत्पुरुषस्य वर्णने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतक्षारसागरस्य वर्णनं
कृतम् ।

श्लेषः

शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ।

स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषात्, वाचनमिति च ध्वनेर्व्यवच्छेदः ।
यथा — प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन्
सहसा भूयसा दीप्तो विराजते विभाकरः ।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावपि राजसूर्यौ वाच्यौ ।

यथा वा — खलस्य कण्टकस्येव द्विविधैव प्रतिक्रिया ।
उपानहा वक्त्रभङ्गो दूरतोवा विवर्जनम् ।

आक्षेपः

वस्तुना वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।
निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ।

विवक्षितस्य वस्तुनो वैलक्षण्यसूचनाय निषेध आक्षेपः ।
स च वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा । क्रमेण यथा—

स एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप ! भणाम्यलमथवा ।
अविचारितकार्यान्मकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ।

अत्र विरहिणो विरहदुःखणनं विवक्षितम् । किन्तु दुःखस्य
मर्मन्तगताया अभिव्यक्तये निषेधः कृतः । अतोऽत्र आक्षेपो वक्ष्य-
माणविषयः ।

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरमः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणाललवयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानपमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिगोत्कर
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ।

अत्र विरहवेदनायां ज्योत्स्नादिभिः सन्तप्ताया वर्णनं कृत्वापि
वर्णनस्य निषेध उक्तविषयकः ।

अनिष्टस्य वस्तुनो विशेषप्रतिपत्तये विध्याभासोऽप्याक्षेपः । यथा—

गच्छ गच्छसि चेत्कान्त ! पत्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥

अत्रानिष्टत्वाद् गमनस्य विधिः निषेधे पर्यवस्यति । विशेषश्च
गमनस्यात्यन्तपरिहाय्यत्वरूपः प्रतीयते ।

यथासंख्यम्

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।

यथा—

एकद्विधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव ! द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्पान्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ।

भाविकम्

प्रत्यक्षाइव यद्वाचा क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद् भाविकम् ॥ मम्मटः

भूताश्च भाविनश्च भावाः ।

यथा-- आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥

अत्र प्रथमाद्धेन भूतस्य द्वितीयाद्धे भाविनो दर्शनम् ।

विश्वनाथस्तु अद्भुतस्य वस्तुनोऽपि प्रत्यक्षायमाणत्वे भाविकमाह ।

यथा-- मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥

सारः

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ।

यथा-- राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम्

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ।

सूक्ष्मम्

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ।

धर्मेण केनचिद् यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ॥

धर्मेण--आकारेण, इङ्गितेन, कयाचिद् भङ्ग्या वा ।

यथा-- संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ।

अत्र विटस्य भ्रक्षेपादिना लक्षितः संकेतकालाभिप्रायो रजनी-
कालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

सामान्यम्

सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशगुणैः

गुणसाम्येन प्रस्तुतस्यान्यवस्तुना सह तादात्म्यस्थापनं सामान्यं
कथ्यते । यथा--

मल्लिकाचितधमिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः ।
अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः ।

विशेषः

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ।
अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ।

प्रसिद्धाधारं विनाऽपि आधेयस्य विशिष्टा स्थितिः प्रथमो
विशेषः । यथा--

दिवसप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ।

अत्र कविरूपाधारं विनाऽपि आधेयभूतायाः कविताया
अवस्थितिर्वर्णिता ।

एकमेव वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्त्तते सद्वितीयो
विशेषः । यथा--

सा वसति तव हृदये सैवाक्षिपु सा च वचनेषु ।
अस्मादृशीनां सुन्दर ! अवकाशः कुत्र पापानाम् ।

यदन्यत् कार्यमारभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तर-
मारभते स तृतीयोविशेषः । यथा--

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना, हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ।

समम्

समं योग्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ।

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया सम्बन्धस्य प्रतिपादनं समं
भवति । तत्सद्योगेऽसद्योगे चेति द्विधा । क्रमेण यथा--

धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेवा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात् सदृशमनयोः संगतं यत्तदेतत्
शृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ।

अत्र शोभनपदार्थयोर्योगस्य वर्णनम् ।

चित्रं चित्रं वत वत महश्चित्रमेतद् विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता त्रिधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ।

अत्र निम्बफलास्वादस्य तद्ग्राहिणः काकलोकस्य च निकृष्ट-
वस्तुद्वयस्योचितो योगो वर्णितः ।

विचित्रम्

विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ।

इष्टफलं प्राप्तुमिष्टविरुद्धस्य करणं विचित्रालंकारः । यथा-

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः

अधिकम्

आश्रयाश्रयेगोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ।

आश्रयाधिक्ये यथा—

किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्यत्र ।

अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि ।

आश्रिताधिक्ये यथा—

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः । माघः

विकल्पः

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः ।

यथा— 'नमयन्तु शिरांसि धनूंषि वा' इत्यादि । अत्र शिरसां
धनुषाश्च नमनयोः सन्धिविग्रहोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा
कर्तमशक्यत्वाद् विरोधः । स चैकपक्षाश्रयणपर्यवसानः ।
तुल्यबलत्वश्चात्र धनुः शरोनमनयोर्द्वयोरपि स्पष्टया सम्भाव्यमान-
त्वात् । चातुर्यश्चात्रौपम्यगर्भत्वेन ।

मीलितम्

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा ।

गुप्तिः— तिरोधानम् । समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं
(स्वभावसिद्धम्) क्वचिदागन्तुकं (निमित्तान्तरसम्पर्कजन्यम्)
भवति । क्रमेण यथा—

लक्ष्मीवक्षो जकस्तूरीलक्ष्म वक्षस्थले हरेः ।
 ग्रस्तं नालक्षि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया ।
 भारत्या-सरस्वत्या । अत्र विष्णोः श्यामा कान्तिः सहजा ।

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे—
 स्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।
 अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्रहतां सकम्पं
 तेषामहो बत भिया न बुधोऽप्यभिज्ञः

अत्र भयजनितयोः कम्परोमाञ्चयोर्निगूहनमस्ति । तयोश्च
 हिमालयशैत्यप्रभवत्वादागन्तुकत्वम् । रुद्रटमते पिहितालंकारोऽयम् ।
 सामान्ये उभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः । अत्र तु उत्कृष्टेन निकृष्टस्य
 तिरोधानमिति भेदः ।

तद्गुणः

स्वमुत्सृज्य गुण योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
 वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ।

कस्यचित् सम्बन्धेन आत्मगुणं परित्यज्य स्वापेक्षया उत्कृष्टस्य
 गुणं गृहीत्वा तथाभवनंतद्गुणः । यथा—

जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।
 नयन् मधुलिहः श्वेत्यमुदग्रदशनांशुभिः । माघः

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम् । इह तु वस्त्वन्तर-
 गुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति भेदः ।

अतद्गुणः

तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः ।

यथा-- हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम ।
गुणगौर ! निषण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि ।

गुणगौर--यशःशुक्ल ! शुक्लगुणयोगस्य रक्तगुणयोगेन रक्तत्वं
सुतरां जायते, किन्त्वत्र रक्तहृदयसम्पर्केऽपि गुणगौरस्य (नायकस्य)
रक्तत्वं न निष्पन्नम् । अतो नायिका हृदयस्य गुणाग्रहणादत्तद्गुणः ।

यथा वा -

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।
राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ।
अत्र गङ्गायमुनयोः सम्पर्केऽपि हंसस्यात-द्र पता वर्णिता ।

उदात्तम्

लोकातिशयसम्पत्तेर्वर्णनोदात्तमुच्यते ।
यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्ग महतां चरितं भवेत् ।

लोकातिशयसम्पत्तेः वर्णनम्, अथवा यदि प्रस्तुतस्योपकारकं
महतां चरितं भवेत् तदाऽप्युदात्तालंकारः । क्रमेण यथा--

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्वालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्वाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनपतेस्तत् त्यागलीलायितम् ।

नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिषेते ।

अमुम् समुद्रम् । पुरुषः--पुराणपुरुषो नारायणः ।

अत्र प्रस्तुतसमुद्रस्य महत्त्वव्यञ्जकं सर्वलोकसंहारकस्य हरेश्चरितम् ।

अनुमानम्

अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वचः ।

साध्यसाधनभावरूपेण कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादनमनुमानम् । यथा न्याये 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्' इत्यनुमाने साध्यो वह्निः साधनं धूमस्तथैवात्रापि साध्यसाधनभावो दृश्यते ।

यथा-- यत्र पतत्यवलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः ।
तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये ।

यत्र पुरुषे योषितां दृष्टिः पतति तत्र कामस्य तीक्ष्णाः शराः पतन्ति ।
तस्माद्धेतोः स्मरः चापे आरोपितशर आसां पुरो धावति इति मन्ये ।

अनुमानं त्वलंकारस्तत्रैव यत्र कविप्रौढोक्तिवशाद् वैचित्र्यम् ।
न्याये तथा न । उत्प्रेक्षायामनिश्चिततया प्रतीतिरत्रतुनिश्चिततयेत्यु-
भयोर्भेदः ।

स्वभावोक्तिः

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ।
डिम्भादेः--बालकादीनाम्, स्वयोः क्रियारूपयोः वर्णनम् ।

यथा--ग्रीवाभङ्गाभिरामो मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

शष्पैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ।

(अभि० शकु०)

आचार्यकुन्तकस्यकृते नायमलंकारः—

“अलंकारकृतां येषां स्वभावोक्तिरलंकृतिः ।

अलंकार्यतया तेषां किमन्यदवशिष्यते ।”

विभावना

विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्त्तिता ।

उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता चेति द्विधा ।

अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः ।

वयसि-यौवने, सुभ्रुवः—नायिकायाः ।

अत्र कृशत्वादिरूपकार्यस्य आयासादिरूपकारणं विनाऽप्युत्पत्तिः ।

अत्र वयोरूपनिमित्तमुक्तम् । अत्रैव ‘वपुर्भाति मृगोदृशः’ इति पाठेऽनुक्तम् ।

विशेषोक्तिः

सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिस्त्रिधा च सा ।

उत्तयनुत्तयोर्निमित्तस्याप्यचिन्त्यत्वे च कुत्रचित् ॥

उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ताचेति त्रिधा ।

क्रमेण यथा—

धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ।

अत्र धनादिरूपहेतुसत्त्वेऽपि उन्मादादिरूपफलाभावः, महामहिम-
शालित्वञ्चात्र निमित्तमुक्तम् ।

अत्रैव चतुर्थपादे ‘कियन्तः सन्ति भूतले’ इति पाठे निमित्तमनुक्तं
भवति ।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न बलं हृतम् ।
अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तिमचिन्त्यम् ।

असङ्गतिः

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ।
यथा— अहो ! खलभुजङ्गस्य विचित्रोऽयं वधक्रमः ।
अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्विमुच्यते ।

विषमम्

गुणक्रियेवा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यद्धारव्यस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ।
विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ।

यत्र कारणगुणः कार्यगुणाद्विपरीतः, यत्र क्रिया वा हेतुकार्ययोः
विरुद्धा, यत्र न केवलमागव्यस्य वैफल्यम्, अनर्थापत्तिश्च, यत्र
विषमयोर्मेलनं भवेत्, तदेवं चतुर्धा विषमम् । क्रमेण यथा—

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यश्चिखिलोक्याभरणं प्रसूते ।

अत्र कारणरूपायाः कृष्णायाः कृपाणलेखायाः 'कारणगुणाः
कार्यगुणानारभन्ते' इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लशशः उत्पत्तिः ।

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ।

अत्र त्वमानन्दं ददासि, त्वज्जनितो विरहस्तु तापयतितरामिति
हेतुकार्ययोर्विरुद्धा क्रिया ।

अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया ।
धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः ।

अत्र न केवलं कांक्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत क्षारवारिभिर्व-
दनपूरणरूपानर्थगतोऽपि संजातः ।

शिरीषादपि मृद्वङ्गी कवेयमायतलोचना ।

अयं क्व च कुल्लाग्निकर्कशो मदनानलः ।

कुल्लाग्निः-तुषानलः । अत्र विरूपयोः सङ्घटना ।

विरोधाभासः (विरोधः)

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुतोऽविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव धर्मयोरभिधानं विरोधः
अयमेव विरोधाभासः कथ्यते । अयं दशविधः—

“जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ।

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः ।” विश्वनाथः

(१) जातेः जात्याः, (२) जातेर्गुणेन, (३) जातेः क्रियया, (४)
जातेर्द्रव्येण, (५) गुणस्य गुणेन, (६) गुणस्य क्रियया, (७) गुणस्य
द्रव्येण (८) क्रियायाः क्रियया, (९) क्रियायाः द्रव्येण (१०) द्रव्यस्य
द्रव्येण, इत्येवं दशधा विरोधः ।

दिङ्मात्रं यथा—

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः
स्वपतो जागरुकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ।

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ।

प्रथमे भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वादापाततः प्रतीयमानस्य विरोधस्य समाधानम् । द्वितीये नञ्त्पुरुषसमासे विरोधः, बहुव्रीहिणा परिहारः ।

व्याघातः

व्याघातः स तु केनाऽपि वस्तु येन यथाकृतम् ।
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ।
यथा— दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ।

अन्येऽपि केचन अलंकाराः केषाञ्चिन्मते—

विश्वनाथः रसवत्, प्रेयः, ऊर्जस्वि समाहितम् इत्यपरमलंकारच-
तुष्टयमाह—

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।
गुणीभूतत्वमायान्ति यदालंकृतयस्तदा ।

मम्मटेनापि रसवदाद्यलंकाराणां चर्चा काव्यप्रकाशस्य पञ्चमो-
ल्लासे कृता ।

रसस्येतराङ्गत्वे रसवत्, भावस्येतराङ्गत्वे प्रेयः, रसाभास-भावा-
भासयोश्च इतराङ्गत्वे ऊर्जस्वि, भावप्रशमस्येतराङ्गत्वे समाहितम् ।
रसवद् यथा—‘अयं स रसनोत्कर्षो’ इत्यादौ शृङ्गारः करुण-
रसस्याङ्गम् । एवमन्यत्रापि ।

प्रेयः (प्रकृष्टः प्रियः) यथा ।

आमीलितालसविवर्तिततारकाक्षी
मत्कण्ठबन्धनदरश्लथबाहुवल्लीम् ।
प्रस्वेदवारिकणिकाचितगण्डबिम्बां
संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः ।

अत्र सम्भोगशृङ्गारः स्मृत्याख्यभावस्याङ्गम् । स च विप्रलम्भस्य ।
ऊर्जस्वि यथा—

वनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।

त्वद्वृत्तिग्वनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम् ।

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । एवं भावा-
भासो ऽपि ।

समाहितं यथा—

अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ।

अत्र मदाख्यभावस्य प्रशमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । एवमेव
भावोदयस्य, भावसन्धेः, भावशबलतायाश्च गुणीभूतत्वे भावोदय-
भावसन्धि-भावशबलनामानोऽलंकाराः । क्रमेण यथा—

मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः

श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम् ।

अत्र त्रासोदयो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

जन्मान्तरीणमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका

सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पावतो सदा ।

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्धिदेवताविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी ।

हस्तालम्बं वितर हह हा व्युत्क्रमः क्वासि यामि ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कञ्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ।

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदन्यविवोधौत्सुक्यानां शबलता
राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

उभयालंकारविवेकः

“यद्येत एवालंकाराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलंकाराः संसृष्टिः संकरस्तथा ।”

(विश्वनाथः)

यथा लौकिकालंकाराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चारुत्वेन पृथ-
गलंकारत्वं तथैवोक्तानां काव्यालंकाराणामपि परस्परमिश्रणे संसृष्टि-
संकराख्यौ पृथगलंकारौ । मिश्रणं च क्वचित् ‘तिलतण्डुलन्यायेन,’
क्वचिच्च ‘नीरक्षीरन्यायेन’ भवति । यत्र ‘तिलतण्डुलन्यायेन’ परस्पर-
निरपेक्षतयाऽलंकाराणां स्थितिस्तत्र संसृष्टिः, यत्र च ‘नीरक्षीरन्यायेन’
परस्परसापेक्षत्वेनालंकाराणां स्थितिस्तत्र संकरः ।

संसृष्टिः

‘सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ।” मम्मटः

‘मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ।” विश्वनाथः

एतेषां पूर्वोक्तानां शब्दार्थालंकाराणां परस्परनिरपेक्षत्वेन यदेकत्र
शब्दभागे एव, अर्थविषये एव, उभयत्रापि वा अवस्थानं सा संसृष्टिः ।
एवञ्च शब्दालंकारसंसृष्टिः, अर्थालंकारसंसृष्टिः, शब्दार्थालंकार-
संसृष्टिश्चेति भेदत्रयम् । क्रमेण यथा—

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽनया ।

(माघः)

अत्र परस्परनिरपेक्षयोर्यमकानुप्रासयोः संसृष्टिः ।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ।

अत्रोपमोत्प्रेक्षे संसृष्टि प्रयोजयतः ।

आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमाल्यं,

मौलो हठेन निहितं महिषासुरस्य ।

पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरसिञ्चितमनोहरमम्बिकायाः ॥

अत्र शब्दार्थालंकारयोरनुप्रासोपमयोः संसृष्टिः ।

संकरः

“अङ्गाङ्गित्वेऽलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ ।

संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः पुनः ”

(विश्वनाथः)

अङ्गाङ्गिभावेन गुणप्रधानभावेन, अर्थात् परस्परमुपकार्योपकार-
कभावेनालंकाराणां स्थितिरित्येकः संकरः, एकस्मिन् पदे पादेवाऽ-
लंकारद्वयस्य स्थितिरित्यपरः संकरः, द्वयोर्वहूनां वाऽलंकाराणामेकत्र
समावेशे एकस्य ग्रहे परिहारे वा साधकवाधकाभावादनिश्चरूप-
सृतीयः संकरः । एवमङ्गाङ्गिभावसंकरः, एकाश्रयानुप्रवेश (एकाश्रयि-
भाव) संकरः, सन्देहसंकरश्चेति त्रिविधः संकरः । क्रमेण यथा--

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न ममागमः ॥

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् ।

देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिपूदनः ॥

अत्र 'संसारध्वान्तविध्वंस' इत्यत्र रूपकानुप्रासयोरेकाश्रये
स्थितिः । यथा वा -

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यविम्बविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।

शिलष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ।

(हरविज० १६)

अत्रौकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ । यत्रैकस्मिन् पद्ये पदभेदेन
व्युत्थार्थालंकारयोः स्थितिस्तत्र संसृष्टिः, अत्र तु संकरः । एकाश्रया-
नुप्रवेशः एकवचनानुप्रवेशः, एकवाचकानुप्रवेशोऽपि कथ्यते ।

नयनानन्ददायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसीदति ।

अधुनापि नीरुद्धाशमविशीर्णमिदंतमः ।

नेत्रानन्ददायकं चन्द्रमण्डलमिदं प्रकाशते । किन्तु दिङ्मण्डला-
च्छादकमिदं तमोऽधुनापि सर्वथा नष्टं न ।

अत्र किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधा-
नात् पर्यायोक्तम्, उत वदनस्येन्दुविम्बतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिः
किं वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रुपारोपवशाद् रूपकम् अथवा
तयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु
प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः, आहोस्वित्
मुखनैर्मल्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसा इति बहूनां सन्देहात्सन्देहसंकरः ।

आचार्यमम्मटेन विश्वनाथेन च संकरस्य त्रैविध्यमेव प्रति-
पादितम् । अन्यालंकारिकैस्तु समप्राधान्यसंकरः, संकरसंकरश्चेति
संकरस्यापरं भेदद्वयं वर्णितम् । तत्र समप्राधान्यसंकरो यथा—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुडमलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ।
अत्रोत्प्रेक्षासमासोक्तयोरेककालयोः समप्राधान्यम् ।

संकरसंकरो (संकराणां संकरः) यथा—

मुक्ताः केलिविमूत्रहागलिताः संमार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्वालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्दण्डिमबीजशाङ्कतधियः कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनपतेस्तत्यागलीलायितम् ।

अत्र विदुषां समृद्धिवर्णनमुदात्तालंकारः, तन्मूलको 'वालाङ्गि
लाक्षारूपाः' इत्यत्र तङ्गुणालंकारः, तत्रैव वक्ष्यमाणभ्रान्त्युत्पादक
पदार्थहेतुकः काव्यलिङ्गालंकारश्चेत्यतस्तद्गुणकाव्यलिङ्गयोरेकाश्र
यानुप्रवेशसंकरः । संकरमूलकः 'शङ्कितधियः' इत्यत्र भ्रान्तिमान
लंकारस्ताभ्यामुदात्तालंकारश्चारुतां नीत इति तयोः (संकरभ्रान्ति-
मतोः) तस्य (उदात्तस्य) अङ्गत्वेनात्राङ्गाङ्गिभावसंकरः । वर्णनीयस्य
राज्ञः कीदृशी सम्पदिति प्रश्नोत्तरतया निरतिशयसम्पद्वितरणनिय
रूपाप्रस्तुतकार्यमुखेन तदीयसम्पदुत्कर्षप्रशंसने कवेरभिप्रायश्चेत्तनिय
कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतालंकारः, कार्यस्यापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतत्वाभवा
भिप्राये तु प्रस्तुताङ्कुरः । अत्र विशेषानध्यवसानात् सन्देहसंकरः, व्या
इत्येवमनेकसंकराणामत्र संकरः ।

इति नवमः प्रकाशः

शेष

म्ना

अभि

आ

दा

पि

तथ

नो

दशमः प्रकाशः

अथ छन्दो-विचारः

काव्येषु भावाभिव्यक्तेः रूपद्वयम्-गद्यं पद्यञ्च । गद्ये व्याकरणस्य नियमानां पालनं भवति । पद्ये व्याकरणानां नियमैः सह पिङ्गलस्य पद्यानि पिङ्गलेनानुशासितानि भवन्ति अतः पिङ्गलः पद्यानुशासनं (पद्यस्य व्याकरणम्) कथ्यते । व्याकरणं शब्दानुशासनम्, पिङ्गलः पद्यानुशासनमथवा छन्दो-नुशासनम् ।

पद्यानुशासनस्य (छन्दः शास्त्रस्य) प्रथम आचार्यो महर्षिपिङ्गलः शेषावतारः) आसीत्—

श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तछन्दःशास्त्रमहोदधी—

पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ।”

वृत्तिकारो हलायुधः

छन्दःशास्त्रस्य निर्माताऽऽचार्यपिङ्गलः, अतः छन्दःशास्त्रं तन्नाम्ना पिङ्गलोऽपि कथ्यते । पिङ्गलेन निर्मितो ग्रन्थः ‘छन्दःसूत्रम्’ अस्ति ।

पिङ्गलस्य सम्बन्धे एका कथा प्रचलिता विद्यते । पिङ्गलो नाग आसीत् । एकस्मिन् दिवसे स गरुडेन धृतो गरुडाय छन्दःशास्त्रस्य ज्ञानं दातुमुद्यतोऽभूत् । परन्तु तयोरेष नियम आसीत् यत् यावन्तं कालं पिङ्गलः छन्दसां वर्णने स्थास्यति गरुडस्तस्य स्पर्शमपि न करिष्यति तथा पिङ्गलोऽप्यसत्यमुक्त्वा न पलायिष्यते । छन्दसामन्ते पिङ्गलेनोच्चरितं छन्दो ‘भुजङ्गप्रयातम्’ आसीत् । ‘भुजङ्गप्रयातम्, इत्यस्योर्थो

भुजङ्गस्य प्रस्थानमस्ति । छन्दसि चत्वारश्चरणा भवन्ति । अतः
वारचतुष्टयं पिङ्गलः 'भुजङ्गप्रयातम्' इत्युच्चरन्, सत्यमेव कथयन्
पलायितवान् ।

छन्दःशब्द आच्छादनार्थक 'छदि' धातोर्निष्पन्नः । तस्यार्थः
आच्छादनमथवा बन्धनम् । पद्यरचनायाः नियमा (बन्धनानि)
यत्र यथावद् वर्णितास्तच्छास्त्रं छन्दः शास्त्रं कथ्यते । छन्दःशास्त्रस्य
शास्त्रेषु (शिक्षा-कल्प-व्याकरण निरुक्त-जौतिष-छन्दःसु) स्वतंत्रतया
गणना । इदं वेदाङ्गमपि कथ्यते- 'छन्दः पादौ तु वेदस्य ।'

अस्य शास्त्रस्य नामकरणायोमेका कथा छान्दोग्योपनिषदि
वर्णितास्ति । इन्द्रादयो देवा मृत्युभयादात्मानं गायत्र्यादिमन्त्रै-
राच्छादितवन्तोऽतो मन्त्राः छन्दःसंज्ञया व्यवहृता अभवन् तथा
तच्छास्त्रमपि छन्दःशास्त्रेति नाम्ना प्रसिद्धिमगात् ।

"देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छन्दोभिरात्मान-
माच्छादयन् ।" (छान्दो० १-४-२)

तैत्तिरीयसंहितायामपिवर्णनमस्ति यद् देवाः प्रजापतिना प्रोज्ज्वा-
लितमग्निमभिगन्तुं भयमादधानाश्छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन् ।

"प्रजापतिरग्निमचिनुत । स क्षुरपविभूर्त्वाऽतिष्ठत् । तं देवा
विभ्यतो नोपायन् । ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् । तच्छन्दसां
छन्दस्त्वमिति ।" (तै० सं ५-६-६-१)

ऐतरेयारण्यकेतु प्रतिपादितं यत् छन्दांसि मनुष्यान् पापकर्मणः
रक्षन्ति- 'छादयन्तिह वा एनं पापात् कर्मणः ।'

(ऐ० आ० २-५)

यास्केनोक्तम्- 'छन्दांसि छादनात् ।' (निरु० ७-३-१२)

अतः संक्षेपतः—‘यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः । मात्राक्षरसंख्यानियता कथयन् वाक् छन्दः’ इति ।

उपर्युक्तवर्णनैश्छन्दसां रक्षकत्वं सुस्पष्टम् । छन्दोभिर्देवा रक्षिताः । तेषां कीर्तयः सुरक्षिताः । छन्दोरक्षिताः कलाकृतयश्चिरस्थायिन्यस्तथा छन्दोविहीना अल्पजीविन्यो भवन्ति । अतएव प्राचीनैः केवलं काव्यकृतयो न, दर्शनायुर्वेदगणितज्यौतिषादिवैज्ञानिकविषया अपि छन्दोबद्धाः कृताः । प्राचीनशास्त्राण्यधिकांशतश्छन्दोबद्धान्येव । छन्दसि संगीतमाधुर्यं विद्यते । अत एव छन्दोबद्धरचनाः श्रुतिमधुराः, स्मृतिमुगमास्तथा प्रभावशालिन्यो भवन्ति । बाला अपि छन्दोबद्धानि पद्यानि सुगमतयाऽवधारयन्ति । कविताऽऽरटनपराः क्षिप्रस्मरणशक्तिसम्पन्ना भवन्तीति सिद्धमेव ।

छन्दो द्विविधम्—वैदिकम् (अलौकिकम्) लौकिकञ्च । वैदिक-छन्दांसि लौकिकछन्दोभ्यो भिन्नानि । वैदिकछन्दांसि मुख्यतः—‘गायत्री, उष्णिक्’ अनुष्टुप्, बृहती, जगती पङ्क्तिः त्रिष्टुप्’ इति ।

पद्यच्छन्दःशब्दयोः पर्यायवाचिता दृश्यते । यद्यपि श्लोकः एकं विशिष्टं छन्दस्तथापि पद्यानि श्लोका अपि कथ्यन्ते ।

पद्यं चरणचतुष्टयविशिष्टः पदसमुच्चयः । पद्यं द्विविधम्—वार्णिकं मात्रिकञ्च । वार्णिकं वृत्तम्, मात्रिकं जातिरप्यभिधीयते ।

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसङ्घातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।”

वर्णानां संख्यया निरूपितं पद्यं वार्णिकम्, मात्राणां संख्यया निरूपितं पद्यं मात्रिकम् । वर्णाः—स्वरव्यञ्जनानि ।

वर्णानामुच्चारणकालः मात्रा कथ्यते । मात्रानुसारं वर्णानां भेद-द्वयम्—ह्रस्वो दीर्घश्च । ह्रस्ववर्णस्योच्चरणे उपयुक्तः समयः एकमात्रिको

मन्यते । दीर्घवर्णस्योच्चारणे उपयुक्तस्य समयस्य द्वे मात्रे भवतः ।
व्यञ्जनवर्णस्योच्चारणकालोऽर्धमात्रिकः ।

तथाहि— एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रश्च प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ।
प्लुतस्य लौकिकच्छन्दसि गणना न ।

गुरुलघुविचारः

छन्दःशास्त्रे ह्रस्वो वर्णः लघुस्तथा दीर्घो वर्णः गुरुः कथ्यते ।
लघोः संक्षिप्तरूपं 'ल' इति तथा गुरोः संक्षिप्तं रूपं 'ग' इत्यस्ति ।
लघोरभिव्यक्तिचिह्नम् 'l' तथा गुरोश्चिह्नम् 'S' इति निर्धारितं वर्तते ।
गुरुलघुविचारे विशेषनियमाः--

सानुस्वारश्च दीर्घश्च त्रिसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ।

अनुस्वारविसर्गयुक्तो वर्णः, दीर्घो वर्णः, संयुक्ताक्षरात्पूर्वो वर्णः,
तथा छन्दोऽनुरोधेन पादस्यान्तेऽपि लघुवर्णो गुरुर्मन्यते । आचार्य-
पिङ्गलस्य 'प्रह्वे वा' इति सूत्रानुसारं 'प्रह्वे' इत्याभ्यां पूर्वो वर्णो लघुरथवा
गुरुरपि कथयितुं शक्यते ।

गणविचारः

वर्णानां निश्चितपदसमूहो गणः । त्रयाणां वर्णानां सङ्घातो गणः
गणोऽष्टविधः । छन्दःशास्त्रे गणानां साङ्केतिकनामानि— 'म, य, र,
स, त, ज, भ, न' इति ।

“म्यगस्तजश्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥”

(छन्दोमञ्जरी)

वतः ।

‘म, य, र, स, त, ज, भ, न, ल, (लघुः ग, (गुरुः) ’ इत्येभि-
र्दशभिरक्षरैः समस्तं छन्दःशास्त्रं लक्षणान्वितम् । भगवता विष्णुना
यथा समस्तं विश्वं व्याप्तं तथैव एभिर्दशभिः साङ्केतिकाक्षरैः समस्त-
वृत्तानि परिव्याप्तानि ।

गणानां स्वरूपाणि —

‘आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम् ।
यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥”
(श्रुतबोधः)

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
(छन्दांमञ्जरी)

गणानां संख्या	नाम	स्वरूपम्	उदाहरणम्
१	मगणः	SSS	मीनाक्षी
२	यगणः	ISS	यशोदा
३	रगणः	SIS	शारदा
४	सगणः	IIS	यमुना
५	तगणः	SSI	आयाति
६	जगणः	ISI	करोति
७	भगणः	SII	खादति
८	नगणः	III	पठति

उपर्युक्तगणानां लघुगुरोश्च नामानि स्वरूपाण्युदाहरणानि च
सुगमतयाऽवधारयितुं निम्नलिखितं सूत्रं प्रचलितमस्ति—

‘यमाताराजभानसलगाः ।’

अस्य सूत्रस्य प्रथमतोऽष्टौ वर्णाः कमेण प्रत्येकं गणबोधकाः,

अवशिष्टं लगेतिवर्णद्वयं लघुगुरोः सूचकम्

अस्मात् सूत्रात् प्रत्येकगणस्य स्वरूपम् उदाहरणं च यथा--

यगणस्य बोधाय प्रथमतो वर्णत्रयं गृह्येत 'यमाता' इति । इदं 'यमाता' यगणस्य स्वरूपम् । १५५ उदाहरणञ्च । एवमेव यस्य गणस्य स्वरूपम्, उदाहरणञ्च ज्ञातुमपेक्षितम् तस्माद् वर्णादारभ्य तृतीयवर्णं यावद्वर्णत्रयग्रहणेनाभीष्टवर्णस्य स्वरूपमुदाहरणञ्च सम्पत्स्यते ।

उपर्युक्तगणविचारः वार्णिकच्छन्दसाम् । आर्यादिमात्रिकच्छन्दः-
स्वपि मात्राचतुष्टयमादाय पञ्च गणाः व्यवहृताः सन्ति । तेषां
नाम सर्वगुरुः, अन्तगुरुः, आदिगुरुः, मध्यगुरुः, सर्वलघुरिति ।

'ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ।"

छन्दोमञ्जर

सर्वगुरुर्यथा 'दुर्गादिपदेषु, अन्तगुरुर्यथा 'रमणी' प्रभृतिषु,
आदिगुरुर्यथा शङ्करसंहारप्रभृतिषु, मध्यगुरुर्यथा 'शिवाय' इत्यादिषु
सर्वलघुर्यथा हरिहरगणपतिप्रभृतिषु ।

यतिगतिविचारः

छन्दःसु शब्दयोजना एवं भवति यत् तेषां पठनकाले नियमित-
स्थानेषु किञ्चिद् विश्रम्य अग्रे गम्यते । अयमेव विश्रामः विरामो
विश्रामो यतिर्वा कथ्यते ।

'यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।

सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया ।"

छन्दोमञ्जरी

यत्र पद्ये कश्चिच्चरणो विभाजितो भूत्वा अन्यस्मिन् चरणे
संसक्तो भवति तत्र यतिभङ्गदोषो भवति । एष दोषो वर्जनीयः ।

छन्दसि पाठप्रवाहो गतिः कथ्यते । गतेः कश्चन नियमो नास्ति । इयमभ्यासमाश्रिता । छन्दसां नियमानां परिपालने सत्यपि यत्र समीचीना गतिः (पाठप्रवाहः) नास्ति तत्र गतिभङ्गदोषः ।

वार्णिकच्छन्दांसि

वार्णिकं छन्दो वृत्तमपि कथ्यते । तस्य भेदत्रयम् समवृत्तम्, अर्द्धसमवृत्तम्, विषमवृत्तञ्च ।

यस्य चत्वारश्चरणाः समास्तत्समवृत्तम् । यस्य प्रथमतृतीयचरणौ तथा द्वितीयचतुर्थचरणौ समौ तदर्धसमवृत्तम् । यस्य चत्वारश्चरणा असमास्तद् विषमवृत्तं कथ्यते ।

(समवृत्तम्)

शशिवदना (षडक्षरं वृत्तम्)

‘शशिवदना न्यौ’

नगण-यगणविशिष्टं छन्दः शशिवदना ।

अस्मिन् प्रथमतो वर्णचतुष्टयं लघु ततो द्वौवर्णौगुरु भवतः ।

यथा -- गुरुचरणानामिहकृपयैव ।

सकलमभीष्टं भवति सुसिद्धम् । मम

विद्युन्माला (अष्टाक्षरं वृत्तम्)

‘मो मो गो गो विद्युन्माला’

यस्मिन् छन्दसि प्रथमतो मगणद्वयं ततो वर्णद्वयं गुरु सा विद्युन्माला । अस्मिन् सर्वे वर्णा दीर्घा भवन्ति तथा चतुर्भिरक्षरैः विश्रामो भवति । यथा—

द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव, दारामित्रं द्यूतेनैव ।

दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव, सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥

(मृच्छकटिकम्)

माणवकम् (माणवकक्रीडितकम्)

‘भात्तलगा माणवकम्’

भगण तगण-लघु-गुरुयुक्तं छन्दः माणवकम् । अस्मिन् प्रतिचरणमष्टौ वर्णास्तथा प्रथमचतुर्थपञ्चमाष्टमवर्णाः गुरवो भवन्ति ।

यथा—

माणवकक्रीडितकं, यः कुरुते वृद्धवयाः ।
हास्यमसौ याति जने, भिक्षुरिव स्त्रीचपलः ॥

प्रमाणिका (नगस्वरूपिणी)

‘प्रमाणिका जरौ लगौ’

यत्र जगण-रगण-लघु-गुरवः भवन्ति सा प्रमाणिका । अत्र प्रतिचरणमष्टौ वर्णास्तथा द्वितीय-चतुर्थपञ्चाष्टमवर्णा गुरवो भवन्ति ।
यथा— महेशपादवन्दना कृता यदि त्वया सदा ।
तदा त्वदीयजीवनं सुजीवनं सुसार्थकम् । मम

श्लोकः (अनुष्टुप्)

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम् ।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

श्लोके प्रतिचरणमष्टौ वर्णा भवन्ति । अस्मिन् चतुर्षु पादेषु पञ्चममक्षरं लघु तथा षष्ठं गुरु भवति । द्वितीयचतुर्थचरणयोः सप्तममक्षरं ह्रस्वं तथा प्रथमतृतीयचरणयोः सप्तमं दीर्घं भवति ।
लक्षणमप्युदाहरणम् ।

यथा वा— मा निपाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

(वाल्मीकिः)

इदमादिकवेर्वाल्मीकेः प्रथमं पद्यं लौकिकसंस्कृतकाव्यरचनायाः
प्रथमः श्लोकः । तथाहि--

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥”

नाट्यशास्त्रे ‘श्लोकः’ पथ्याछन्दः । पिङ्गलस्य मते इदं पथ्या-
वक्त्रम् । प्रायः सर्वाण्यष्टाक्षराणि वृत्तानि वक्त्रच्छन्दासि अथवा
अनुष्टुप्छन्दासि कथ्यन्ते । अनुष्टुप्छन्दसोऽनेके भेदाः ।

पथ्यावक्त्रम्

‘युजोश्चतुर्थतो जेन ‘पथ्यावक्त्र’ प्रकीर्तितम् ।”

अस्य द्वितीचतुर्थचरणयोश्चतुर्थाक्षरात्परं जगणो भवति । प्रथम-
तृतीयचरणयोः पञ्चमो वर्णः लघुर्भवति । यथा--

एष ते प्रणयो विप्रः शिरसा धार्यते मया ।
गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥

(मृच्छक०)

वक्त्रवृत्तमद्वयसमं विषमं च भवति—‘भवत्यद्वयसमं वक्त्रं विषमं
च कदाचन ।” (छन्दोमञ्जरी)

पद्यम्

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
षष्ठं गुरु विजानीयादेतत्पद्यस्य लक्षणम् ॥

अस्मिन् सर्वेषु चरणेषु पञ्चमो वर्णः लघुः, द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः
सप्तमो वर्णः लघुः तथा षष्ठो वर्णः गुरुर्भवति । लक्षणमप्युदाहरण-
मस्य । यथा वा—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।
तपस्तपति धर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ (शकु०)

(१४२)

हंसी (दशाक्षरं वृत्तम्)

‘ज्ञेया हंसी मभनगयुता’

दशाक्षरं छन्द इदम् । अत्र क्रमेण मगण-भगण नगण-गुरवो भवन्ति । यदि मन्दाक्रान्ताछन्दोऽन्ययतिरहितम् (अन्तिमसप्ताक्षरैरहितम्) भवति तदा सा हंसी निगद्यते । अत्र प्रथमतश्चत्वारोवर्णा दीर्घास्ततः पञ्चवर्णा ह्रस्वा भवन्ति, अन्तिमो दशमोवर्णश्च दीर्घो भवति । यथा--

हिंसाद्वेषौ प्रकृतिसुलभौ, दुर्वृत्तानामनुदिनमतः ।
तैः संसारो घृणितनरको, रम्योऽप्येवंसदयहृदयः ॥

इन्द्रवज्रा

‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः’

इदमेकादशाक्षरं वृत्तम् । अत्र प्रतिपादं क्रमेण तगणद्वयम्, जगणः, गुरुद्वयञ्च । अस्मिन् तृतीय, षष्ठ, सप्तम, नवमवर्णाः लघवो भवन्ति । यथा--

अर्थोहि कन्या परकीय एव, तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं, प्रत्यर्पिन्यास इवान्तरात्मा ॥

(अभि० शकु०)

उपेन्द्रवज्रा

‘उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ।’

यदि इन्द्रवज्रायाः सकलचरणेषु प्रथमे वर्णा लघवः स्युस्तदा सा उपेन्द्रवज्रा भवति । यथा--

उपेन्द्र ! वज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुस्ते ।
स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरदुमूले मणिमण्डपस्थम् ॥

उपजातिः

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामिश्रं छन्द उपजातिः । यस्मिन् छन्दसि द्वौ चरणाविन्द्रवजायास्तथा चरणद्वयमुपेन्द्रवजाया भवति सा उपेन्द्रवजा । यथा--‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।’
(श्रुतबोधः)

(किन्तु कचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवजाछन्दसोः न्यूनाधिकपादसत्त्वेऽपि उपजातिः ।) उदाहरणम्--

मुखारविन्दैर्ब्रजसुन्दरीणामामोदमत्युत्कटमुद्गिरिभिः ।
अहारि चित्तेन समं मुरारेर्हेमान्बुजेभ्योऽपि मधुव्रतौघः ॥

अत्र प्रथमतृतीयचरणावुपेन्द्रवजायाः, द्वितीयचतुर्थचरणाविन्द्र-
वजायाः ।

न्यूनाधिकपादमिश्रणे यथा--

अत्रानुगोदं मगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन निवृत्तखेदः ।
रहस्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥

अत्र प्रथमश्चरण इन्द्रवजायाः शेषचरणाः उपेन्द्रवजायाः ।

आचार्यपिङ्गलेन इन्द्रवज्रोपेन्द्रवजाछन्दसोर्मिश्रणेन उपजाते-
श्चतुर्दशभेदाः प्रोक्ताः । “वंशस्थेन्द्रवंशपादयोरपि सङ्करादुपजातयो
भवन्ति” इति हलायुधः (छन्दःसूत्रस्य टीकाकारः) । उपजातेः प्रयोगे
पाणिनेः प्रसिद्धिः--‘स्पृहणीयचरितत्वं पाणिनेरुपजातिभिः” क्षेमेन्द्रः

शालिनी

‘मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः ।’

यत्र प्रतिचरणं मगणः तगणत्रयम्, गुरुद्वयञ्च क्रमेण स्युः सा
शालिनी । अत्र चतुर्भिस्तथा सप्तभिरक्षरैः विश्रामो भवति । यथा--

(१४४)

कामं दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
शुद्धां शान्तां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सुनृतां वाचमाहुः । (उत्तरराम०)

रथोद्धता

‘रात्परैर्नरलगै रथोद्धता ।’

यत्र क्रमेण रगण-नगण-रगण लघु-गुरवो भवन्ति सा रथोद्धता ।
अत्र प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमैकादशवर्णाः दीर्घा भवन्ति । यथा--

ज्यानिनादमथ गृह्णीत तयोः
प्रादुरास बहुलक्षपाच्छविः ।
ताडका चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविडा वलाकिनी । (रघु०)

स्वागता

‘स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ।’

इदं छन्दः रगण-नगण-भगण-गुरुद्वययुक्तं भवति । रथोद्धतायां
नवममक्षरं दीर्घम् दशमं च ह्रस्वं भवति । स्वागतायां नवमं ह्रस्वं
दशमञ्च दीर्घमिति तयोर्भेदः । उदाहरणम्--

यस्य चेतसि सदा मुरवैरी भक्तिशालिजनपालनलोलः ।
तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥

सुमुखी

‘नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।’

नगण-जगण-जगण-लघु-गुरु-युक्ता सुमुखी । अत्र पञ्चमाष्टमैकादश-
वर्णा गुरवः सन्ति । यथा--

तरणीमुतातप्तकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः ।
तिमिरमुदस्य वृतं सुमुखी हरिमवलोक्य जहास चिरम् ॥

दोधकम्

दोधकमिच्छति भत्रियतयाद् गौ ।”

अस्मिन् भगणत्रयं गुरुद्वयं च भवतः । अत्र प्रथम-चतुर्थं सप्तम-
दशमैकादश-द्वादशवर्णा गुरवः । यथा--

या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः

सारतरागमना यतमानम् ।

तेन सदेह विभर्त्ति रहः स्त्री

सा रतरागमनायतमानम् । (शिशुपा०)

वंशस्थम् (वंशस्थविलम्)

“जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।”

द्वादशाक्षरं वृत्तमिदम् । अत्र क्रमेण जगण-तगण-जगण-रगणा
भवन्ति ।

इदमुपेन्द्रवज्रावद् भवति यदि उपेन्द्रवज्रायाः सर्वचरणेषु एका-
दशाक्षराणि लघूनि स्युः । उदाहरणम्--

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

(अभि० शकु०)

वंशस्थविलं वंशस्तनितमपि कथ्यते । वंशस्थस्य प्रयोगे भारवेः
प्रशंसा कृता क्षेमेन्द्रेण स्वकीये सुवृत्ततिलके--

‘वृत्तच्छत्रस्य सा कापि वंशस्थस्य विचित्रिता ।

प्रतिभा भारवेर्येन सच्छायेनाधिकीकृता ।”

इन्द्रवंशा

‘स्यादिन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ ।”

वंशस्थस्य सर्वेषां पादानां प्रथमाक्षरे गुरौ सति इन्द्रवंशा स्यात्,
अत्र प्रतिपादम् तगण-तगण-जगण-रगणा भवन्ति ।

यथा-- दैत्येन्द्रवंश।गिनरुदीर्णदीधितिः
पीताम्बरोऽसौ जगतां तमोऽपहः ।
यस्मिन् ममञ्जुःशलभा इव स्वयं
ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ।

भुजङ्गप्रयातम्

‘भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।’

यगणचतुष्टययुक्तं भुजङ्गप्रयातम् । यथा--

सदात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय
स्वमेतं हृदं जीवनं लिप्समानः ।

मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं
भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ।

तोटकम्

‘वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।’

अस्मिन् चत्वारः सगणाः भवन्ति । यथा--

यमुनातटमच्युतकेलिकला-

लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् ।

मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं

यदि वाञ्छसि जन्म निजं सफलम् ॥

वैश्वदेवी

‘बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ।’

अस्मिन् प्रतिपादं क्रमेण मगण-मगण-यगण-यगणाः भवन्ति ।
पञ्चमे सप्तमे च वर्णे विश्रामो भवति । यथा--

कार्यं नैवार्थैर्नापि भोगैर्न वस्त्रै-
र्नाहं काषायं वृत्तिहेतोः प्रपन्नः ।
धीरा कन्येयं दृष्टधर्मप्रचारा
शक्ता चारित्रं रक्षितुं मे भगिन्याः । स्वप्नवासवदत्तम्

द्रुतविलम्बितम्

“द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।”

नगण-भगण-भगण-रगणयुक्तं द्रुतविलम्बितं छन्दः । अत्र चतुर्थ-
सप्तम्- दशमाक्षरेषु विश्रामः । यथा—

नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः । शिशुपाल०

यथा वा—

मुखरयैरधिकाधिकरागतो
मुखरयन्मुरलीं मुरमर्दनः ।
तरणिजातटिनीतटभूतरौ,
विजयतेऽत्र मनोजमनोहरः॥
मधुरेशस्य

प्रमिताक्षरा

“प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ।”

अत्र प्रतिपादं सजससगणा भवन्ति । प्रमिताक्षरा तोटकवद्
भवति । किन्तु तोटके पञ्चमो वर्णः लघुस्तथा षष्ठो गुरुर्भवति,
प्रमिताक्षरायां पञ्चमो वर्णः गुरुस्तथा षष्ठो लघुरित्यनयोर्भेदः ।
उदाहरणम्—

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।
 भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः । शिशुपाल०

प्रहर्षिणी

“त्रयाशाभिर्मनजरगा प्रहर्षिणीयम् ।”

त्रयोदशाक्षरं वृत्तमिदम् । अस्मिन् प्रतिपादं क्रमेण मगण-नगण-
 जगण-रगणा भवन्ति तथाऽन्तिमाक्षरं गुरु भवति । अत्र त्रिभिस्तथा
 दशभिरक्षरैर्विश्रामो भवति । यथा—

एषत्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
 शादूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा
 दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् । अभि. शकु.

वसन्ततिलका

“उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौगः ।”

इदं चतुर्दशाक्षरं वृत्तम् । अस्मिन् प्रतिपादं क्रमेण त-भ-ज-जेति
 गणा भवन्ति तथाऽन्ते गुरुद्वयं भवति । अत्र अष्टाभिः षड्भिश्चा-
 क्षरैःविश्रामो भवति । यथा—

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
 लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
 अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
 न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

यथा वा—

एले ! लवङ्गलतिके ! नवजातजाते ।
 प्राणप्रियोऽस्ति मम कुत्र निकुञ्जपुञ्ज !

तद्विप्रयोगसमुपस्थितजीवबाधा,
राधा भ्रमामि सहसाऽसहनीयदुःखैः ॥

(मधुरेशस्य)

इदं छन्दः कवीनां विशेषतोऽभिमतम् । अस्य नामापि उद्धर्षिणी-
सिंहोन्नता-चेतोहिता-मधुमाधवीति विविधं दृश्यते ।

मालिनी (पञ्चदशाक्षरं वृत्तम्)

“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।”

न-न-म-य-येति पञ्चभिर्गणैर्युक्तमिदम् अष्टाभिः सप्तभिश्चा-
क्षरैः विश्रामेण मनोज्ञं भवति । यथा--

सरसिजमनुबिद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा बल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

यथा वा--

जगति मधुरमन्यज्जायतां जातु किञ्चि-
त्तरुफलममृतं वा स्वादनीयं तथापि ।
कथयति मधुरेशो नित्यमेवानुभूतं
मधुरमधुरमास्ते कालिदासस्य काव्यम् ॥

(मधुरेशस्य)

पञ्चचामरम् (षोडशाक्षरं वृत्तम्)

“प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।”

अस्य प्रतिचरणम् प्रमाणिकाछन्दसः चरणद्वयं भवति । प्रमाणि-
कायां जरौ लगौ भवन्ति । अस्मिन् जगण-रगण-लघु-गुरु-जगण-
रगण-लघु-गुरवो भवन्ति ।

यथा-- सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्नमण्डिते
 लसद्वितानभूषिते सलिलविभ्रमालसम् ।
 सुराङ्गनाभवल्लरीकरप्रपञ्चचामर-
 स्फुरत्समीरवीजितं सदाञ्च्युतं भजामि तम् ॥

शिखरिणी (सप्तदशाक्षरं वृत्तम्)

‘रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी ।’

अत्र प्रतिपादं यगण-मगण-नगण-सगण-भगण-लघु-गुरवो
 भवन्ति । अस्मिन् पङ्क्तिः एकादशभिश्चाक्षरैर्विश्रामः ।

यथा-- अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
 रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
 अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
 न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

(शकु०)

यथा वा--

महामोहक्रोधक्षपणपणवज्रहृतनया-
 सुधासारस्पर्घिद्रुततरगतिक्षीरलहरी ।
 सदाशावद्धिः सा सकलसुखदाभङ्गलहरी,
 सदा सेव्या सद्धिः जगति गिरिजाजानिनगरी ॥

(मधुरेशस्य)

शिखरिणीप्रयोगे भवभूतेः प्रसिद्धिः—

भवभूतेः शिखरिणी निरर्गलतरङ्गिणी ।
 रुचिरा घनसन्दर्भे या मयूरीव नृत्यति । क्षेमेन्द्रः

पृथ्वी

‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च गुरुः ।’

अत्र प्रतिचरणं क्रमेण ज स-ज-स-येति पञ्चगणास्तथा लघु-गुरु
भवन्ति । अस्मिन् अष्टभिर्नवभिश्चाक्षरैर्विश्रामः । यथा—

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितश्च शरणार्थिनां शिखरिणां गणाः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ।

मन्दाक्रान्ता

“मन्दाक्रान्ताञ्जुधिरसनगोमो भनौ गौ ययुग्मम् ।”

अस्मिन् प्रतिपादं क्रमेण मगण, भगण, नगणाः, गुरुद्वयम्, यगण-
द्वयञ्च भवन्ति । अत्र चतुर्भिः षड्भिः सप्तभिश्चाक्षरैर्विश्रामः ।

यथा—

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ।

मन्दाक्रान्तायाः प्रयोगे कालिदासस्य ख्यातिः —

“सुवशा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता प्रवल्गति ।
सदश्वदमकस्येव काम्बोजतुरगानना ।” क्षेमेन्द्रः

हरिणी

‘नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।’

नगण-सगण-भगण-रगण-सगण-लघु-गुरुयुक्तं ‘हरिणी’ छन्दः ।
अत्र षड्भिः चतुर्भिः सप्तभिश्चाक्षरैर्विश्रामः । यथा—

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनून्मन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् । उत्तरराम०

नाट्यशास्त्रेऽस्य नाम वृषभललितम् । औदार्यस्य भावगाम्भी-
र्यस्य चाभिव्यक्तौ अस्य प्रयोगः शोभनः ।

‘औदार्यरुचिरौचित्यविचारे हरिणी वरा ।’ क्षेमेन्द्रः

शार्दूलविक्रीडितम् (ऊनविंशत्यक्षरं वृत्तम्)

सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।”

म-स-ज-स-त-त-गुरुयुक्तं शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । अत्र
द्वादशभिः सप्तभिश्चाक्षरैर्विश्रामः । यथा--

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् प्रेमसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्रार्थ्यते । उत्तरराम०

यथावा—

श्रीकृष्णं स्मरमोहनं स्मर महामोहं सदा विस्मर,
स्वान्त ! स्वान्तभयं कदापि न कुरु प्रत्यग्रपुण्योदयात् ।
कालिन्दीकमनीयकान्तिसलिलं पीत्वा विधेहि स्मितं
राधामाधवमाधुरीमयमिदं वृन्दावनं राजते ॥

इदं छन्दः प्रायः सर्वैः समाहृतम् । राजशेखरस्य तु अत्र
ख्यातिः--

‘शार्दूलक्रीडितैरेव प्रख्यातो राजशेखरः ।

शिखरीव परं वक्रैः सोल्लेखैरुच्चशेखरः ।’ क्षेमेन्द्रः

स्रग्धरा (एकविंशत्यक्षरं वृत्तम्)

‘म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।’

अत्र प्रतिचरणं क्रमेण म-र-भ-न-य-य-येतिगणा भवन्ति, तथा सप्तभिः, सप्तभिः, सप्तभिश्चाक्षरैर्विश्रामः । यथा--

याः सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः । शकु०

‘स्रग्धरा’ शब्दस्यार्थः—स्रक् मान्यं धरतीति सा । अर्थस्य शुभत्वा-
दस्य छन्दसः प्रयोगः प्रायः नाटकादीनां माङ्गलिकपद्येषु सर्वैः
कृतः । क्षेमेन्द्रस्य मते “सावेगपवनादीनां वर्णने स्रग्धरा मता ।”

अथाद्धसमवृत्तम्

अपरवक्त्रम्

“अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ।”

अस्य विषमे (प्रथमे तथा तृतीये) चरणे न-न-र-लघुगुरवो
भवन्ति समे । द्वितीये तथा चतुर्थे) न-ज-ज-रगणा भवन्ति । यथा—

अथ हिमशुचिभस्मभूषितं
शिरसि विराजितमिन्दुलेखया ।

स्ववपुरतिमनोहरं हरं
दधतमुदीक्ष्य ननाम पाण्डवः ।

किराता०

इदं छन्दः वैतालीयमपि कथ्यते । केषाञ्चिन्मते वैतालीयस्य

पुष्पिताग्रायाश्च अपरवक्त्रे गणना । केचन पुष्पिताग्राछन्दः औपच्छन्दसिकं कथयन्ति । तथाहि--

वैतालीयं पुष्पिताग्राञ्चेच्छन्त्यपरवक्त्रकम् ।
वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः ।
पुष्पिताग्रामिधं केचिदौपच्छन्दसिकं तथा ।”

वृत्तारत्ना०

अपरवक्त्रं वक्त्रमिति च छन्दसो विशेषप्रकरणयोर्नाम ।

पुष्पिताग्रा

“अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ”

अस्य छन्दस्यः विषमचरणयोः नगण-नगण-रगण-यगणाः भवन्ति, समचरणयोः न-ज-ज-र-गुरवो भवन्ति । यथा—

तुरगखुरहतस्तथाहि रेणु-
विटपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।

पतति परिणातारुणप्रकाशः
शलभसमूह इवाश्रमवृक्षेषु । शकु०

सुन्दरी

“अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरालगौ यदि सुन्दरी तदा ।”

अस्य वृत्तस्य विषमचरणयोः स-स-ज-गुरवस्तथा, समचरणयोः स-भ-र-लघु-गुरवो भवन्ति । यथा--

यदवोचत वोक्ष्य मानिनी
परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि वागधिपस्य दुर्वचं

वचनं तद्विदधीत विस्मयम् । किराताजु०

वृत्तमिदं ‘वियोगिनी’ अपि कथ्यते--“विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोथ गुरुर्वियोगिनी ।”

आख्यानकी

“आख्यानकी तौ जगरू ग ओजे जतावनोजे जगरू गुरुश्चेत् ।”

अस्य वृत्तस्य प्रथमतृतीयचरणयोः त-त-ज-ग-गाः, तथा द्वितीयचतुर्थचरणयोः ज-त-ज-ग-गाः भवन्ति । यथा—

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत् :

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ।
कुमार०

अस्य प्रथमतृतीयचरणौ इन्द्रवज्रायास्तथा द्वितीयचतुर्थचरणौ उपेन्द्रवज्रायाः अत उपजातिरपीयम् । श्रुतबोधे तु प्रथमचरणे इन्द्रवज्रायाः सति शेषेषु त्रिषु उपेन्द्रवज्रायाः सत्सु विपरीतपूर्वा आख्यानकी छन्दः उक्तम्—

“आख्यानकी सा प्रकटीकृतार्थे ! यदीन्द्रवज्राचरणः पुरस्तात् ।
उपेन्द्रवज्राचरणास्त्रयोऽन्ये मनीषिणोक्ता विपरीतपूर्वा ।”

विपरीतपूर्वा

“जतो जगौ गो विषमे समे चेत् तौ उगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ।”

अत्र प्रथमतृतीयचरणयोः ज-त-ज-ग-गाः, तथा द्वितीयचतुर्थचरणयोः त-त-ज-ग-गा भवन्ति । अस्यां प्रथमतृतीयचरणौ उपेन्द्रवज्रायाः, द्वितीयचतुर्थौ इन्द्रवज्रायाः, अतः आख्यानकीतः विपरीतत्वादियं विपरीतपूर्वा । अस्या अपि उपजातावेव गणना । उदाहरणम्

अथाङ्गुलीभ्यां हरितालमाद्रं माङ्गल्यमादाय मनःशिलाञ्च ।
कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ।” कुमार.

अथ विषमवृत्ताम्

उद्गता

प्रथमे सजौ यदि सलौच, नसजगुरुकाण्यनन्तरम् ।

यद्यथ भनजलगाः स्युरथो, सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ।

अस्य वृत्तस्य प्रथमचरणे स-ज-स-लाः, द्वितीयचरणे न-स-ज-गाः, तृतीयचरणे भ-न-ज-ल-गाः, तथा चतुर्थचरणे स-ज-स-ज-गाः भवन्ति । यथा--

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।

कलान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ।
किराता०

उद्गताया अनेके भेदाः सन्ति । दिङ् मात्रमत्रोदाहृतम् । विषम-
वृत्तानि स्वल्पानि ।

अथ मात्राछन्दः (मात्रिकं वृत्तम्)

आर्या

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥”

(श्रुतबोधः)

यस्याः प्रथमे तथा तृतीये द्वादश मात्राः, द्वितीये चरणे अष्टादश
तथा चतुर्थे पञ्चदश मात्राः भवन्ति सा आर्या कथ्यते । यथा--

सा जयति जगत्यार्या देवी दिवमुत्पतिष्णुरतिरुचिरा ।

या दृष्यतेऽम्बरतले कंसबधोत्पातविशुद्धिदिव ॥

गीतिः

आर्यापूर्वाद्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ! ।

छन्दोविदस्तदानीं गीतिं ताममृतवाणि ! भाषन्ते ॥”

(श्रुत०)

यत्र उत्तरार्द्धमपि आर्यायाः पूर्वाद्धसमम्, अर्थात् यस्मिन् वृत्ते
तृतीयचतुर्थचरणावपि आर्यायाः प्रथमद्वितीयचरणावि व भवतः सा
गीतिः कथ्यते । यथा--

मधुरं वीणारणितं पञ्चमसुभगश्च कोकिलालापः ।
गीतिः पौरधूनामधुना कुसुमायुधं प्रबोधयति ॥

उपगीतिः

आर्योत्तराद्ध'तुल्यं प्रथमाद्ध'मपि प्रयुक्तं चेत् ।
कामिनि ! तामुपगीतिं प्रकाशयन्ते महाकवयः ॥
(श्रुत०)

यत्र पूर्वाद्धम् अपि आर्याया उत्तराद्ध'तुल्यं भवति सा उपगीतिः ।

यथा--

नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम् ।
अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतेः ॥

उद्गीतिः

'आर्याशकलद्वितीये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ।'
(छन्दोमञ्जरी)

आर्याया अद्ध'द्वयं व्यत्ययेन यत्पूर्वाद्ध' तदुत्तराद्ध'म् यदुत्तराद्ध'
तदत्र पूर्वाद्ध'मित्येवंरूपेण रचनायामुपगीतिः ।

अस्याः प्राकृतपद्येवैवाधिकं प्रयोगः । उद्गीतिरुद्गाथाऽपि कथ्यते ।
उदाहरणम्--

नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या ।
अर्चायायासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ।

पथ्या

वृत्तमिदमार्यासदृशम् । केवलं यतौ भेदः ! यथा--

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।
अश्रुच कपोलपतितं लक्ष्यमिदं वर्णकोल्वासात् ॥

(शकु०)

आर्याया गीतेरुपगीतेश्च बहवो भेदा वर्णिता वृत्तरत्नाकरे ।
श्रुतबोधकारमते सर्वे भेदा इमे आर्याया एव ।

षड्विंशमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।
न समाऽत्र पराश्चिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥

अस्य प्रथमे तथा तृतीये चरणे प्रथमतः षण्मात्रानन्तरं रगणः लघुः
गुरुश्च भवन्ति, तथा द्वितीयचतुर्थचरणयोः अष्टमात्रानन्तरं रलगाः
भवन्ति । इदं मात्रावृत्तं वर्णवृत्तमपि कथ्यते । अस्य गणनाऽपरवक्त्र-
प्रकरणे । उदाहरणम्--

दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ ।
उपगम्य हरिं सदस्यदः स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः ॥
(शिशु०)

पञ्चटिका

प्रतिपदयमकितषोडशमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा ।
'पञ्चटिका' पुनरत्र विवेकः कापि न मध्यगुरुगण एकः ॥

अस्य प्रतिपादं षोडशमात्राः तथाअन्ते यमकित (यमकवत्) पदानि
भवन्ति । प्रतिचरणं नवमो वर्णः गुरुर्भवति । अत्र कापि मध्यगुरुगणः
(जगणः) नेति गङ्गादासः । नाट्यशास्त्रे वृत्तरत्नाकरे च जगणस्य न
निषेधः । उदाहरणम्--

मूढं जहीहि धनागमतृष्णां कुरु सद्बुद्धिं मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ॥

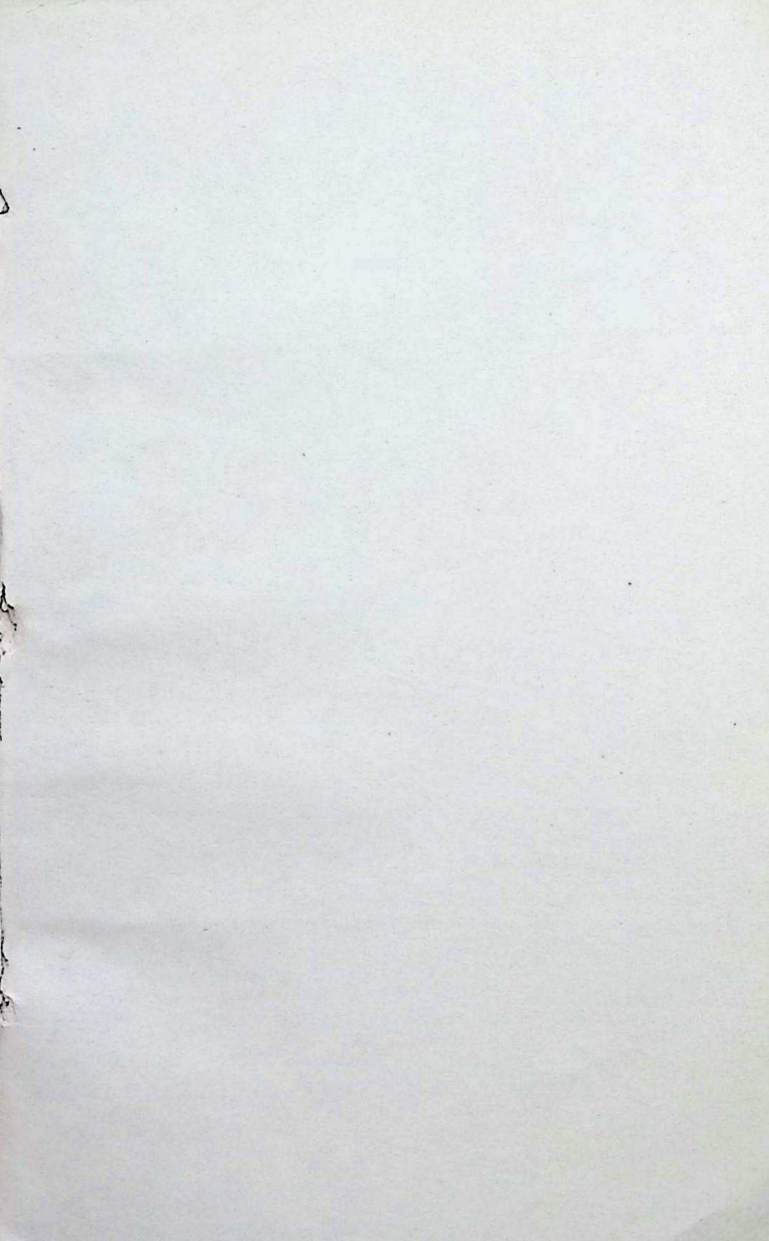
इति छन्दोविचारो नाम दशमः प्रकाशः ।

छपरामण्डलान्तःस्थे सिवानावरमण्डले ।
प्रसादिपुर (सहलीग्राम) वास्तव्यः श्रीवनेश्वरपाठकः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रणेतृतास्ति विदुषामाश्रवः सदा ।

“येषां कृते कृतिरियं तेपम्स्तूपयोगिनी ।”

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

बागला प्रेस, राँची—१६६

